DECEMBER:-2023,
VOLUME-8, ISSUE-16

ISSN 2456-1002
(ONLINE)

Research Genius E Journal

Most Reffered & Peer Reviewed
Multi Disciplinary E Journal of Research

CHIEF EDITOR

Dr. M.K.Patel
I/C Principal
Shri H.S.Shah College Of Commerce Modasa

http://www.hsccresearchejournal.org/ ISSN 2456-1002

Research
Genius E Journal
ISSN 2456-1002

Multi Disciplinary and Peer-Reviewed Research Journal in India

Chief Editor

Dr. M.K.Patel
I/C Principal
Shree H.S.Shah College Of Commerce, Modasa Dist- Arrvalli

Chief Executive Editor

Dr. Rajeshkumar A. Shrimali
Assistant Professor
Department of Commerce
Shree H.S.Shah College Of Commerce,Modasa Dist- Arrvalli

Associate Editors	
Dr. Mohanlal K.Patel ASSOCIATE PROFESSOR H.O.D Department Of Commerce H.S.Shah College Of Commerce, Modasa Dist- Arrvalli	**Dr. Ilaben D.Sagar** ASSOCIATE PROFESSOR H.O.D Department Of Economics H.S.Shah College Of Commerce, Modasa Dist- Arrvalli

DECEMBER-2023, VOLUME-8, ISSUE-16

Executive Editors

Prof. Gopalbhai Vankar Assistant Professor H.O.D Department of English Shree H.S.Shah College Of Commerce, Modasa Dist- Arrvalli	(LATE) Dr. Anant Patel ASSISTANT PROFESSOR Department Of Physical Education Shree H.S.Shah College Of Commerce, Modasa Dist- Arrvalli
Prof. Kamlesh Goswami ASSISTANT PROFESSOR Department Of commerce Shree H.S.Shah College Of Commerce, Modasa Dist- Arrvalli	Dr. Dhaval P. Dave Assistant Professor Department of Economics Shree H.S.Shah College Of Commerce, Modasa Dist- Arrvalli

PUBLISHED BY

http://www.hsccresearchejournal.org/

HEAD QUARTER

Shree H.S.Shah College Of Commerce, Modasa Dist- Arrvalli

"Research Genius E Journal" is a Bi-Annual based Research Journal

Copy Right, DECEMBER- 2023, All Rights Reserved

- **No part of this publication may be reproduced or copied in any form by any means without prior written permission**
- **"Research Genius E Journal" holds the copyright to all articles contributed in this publication. In case of reprinted articles "Research Genius E Journal" holds the copyright for the selection, sequence, introduction material, summaries and other value additions**
- **The view expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the view of "Research Genius E Journal" . The views expressed by external authors represent their personal views and not necessarily the views of the organizations they represent.**
- **All efforts are made to ensure that the published information is correct. "Research Genius E Journal" is not responsible for any errors caused due to oversight or otherwise.**

ISSN 2456-1002

Editor's Column

The blast of knowledge at the universal hut due to scientific dynamics has without doubt redefined the very concept of new Era. The main set-up of education especially higher education-has become a subject of study and scrutiny for the scholars and practitioners who have a hunger desire to face change and challenges. It is because we, the creature beings, are brilliant with the faculty of option and a liberated will.

Unlike other type, we are not planned. We can make choices and use our free will to act and get our objectives. Inequities in learning opportunities, quality of educational military and level of learning success persist by gender, rural/town locality, ethnic backdrop, and socioeconomic status.

The quality of education and the aptitude to define and monitor this quality is absent in most upward countries. The means and span of education continue to be fine and curbed to past models of delivery, and the use of other channels continues to be informal and subsidiary. The increase in quantitative and qualitative demand for education is not in step by an raise in funds.

At this point in time, it is safe to situation that the split of views on the risk of change is marvelous. We, the publishers of Research Genius E Journal, are very much eager to view some aspect of these changes through academic article contributed by impressive scholar and social group. The nearby issue contains papers with decisive coming and scrutiny as well as orderly argument and reflection on various theme of language, prose, information technology, commerce and so on. We trust this will positively be helpful for the community who desire transform.

Chief-Editor

Dr. M.K. PATEL

Research Genius E Journal

DECEMBER :- 2023, VOLUME-8, ISSUE-16

INDEX

Sr.	Title	Page
1.	રામાયણમાં પ્રાપ્ત થતું સામાજીકદર્શન - ડૉ.ઉર્વશી એચ.પટેલ	1-3
2.	શ્રી રાષ્ટ્રલોકમાં સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રના લક્ષણો - ડૉ. સંજય ન. પંડ્યા	4-7
3.	CHALLENGES AND OPPORTUNITIES IN INTERNATIONALIZATION OF INDIAN MICRO SMALL AND MEDIUM ENTERPRISES (MSMEs): A GLOBAL PERSPECTIVE -Ashokkumar Parsottambhai Rathod (Research Scholar), Dr. Sagar Dave (Guide)	8-15
4.	Virtual Team -Dr. Rajeshkumar Amrutlal Shrimali	16-19
5.	आध्यात्मिकता और मानसिक स्वास्थ्य - डॉ. एम ए कठियारा	20-24
6.	દહેગામ તાલુકામાં સ્વ સહાય જૂથ યોજનાનો વિશ્લેષણાત્મક અભ્યાસ. - Mr.Sumitbhai R. Dantani (Research Scholar), Dr. Sangita P. Ghate(Guide)	25-31
7.	"ગુજરાતી એકાંકી સાહિત્ય : વર્તમાન પરિપ્રેક્ષ્યમાં" 'સાપના ભારા' અધ્યયન - ડૉ. નયના એમ. સાગઠિયા	32-34
8.	ममता कालिया के उपन्यास दौड़ में सांस्कृतिक वैश्वीकरण - डॉ विपुलकुमार एम् पटेल	35-36

9. *સ્વાતંત્ર્ય પછીનું ભારતીય અર્થતંત્ર*

- ડૉ. જીતેન્દ્રકુમાર ખીમજીભાઈ ગજેરા **37-42**

રામાયણમાં પ્રાપ્ત થતું સામાજીકદર્શન

ડૉ.ઉર્વશી એચ.પટેલ
આસી.પ્રો.સંસ્કૃત
શ્રી.કે.આર.કટારા આર્ટસ કોલેજ,શામળાજી

દરેક વ્યક્તિ પોતાના જ્ઞાન અને વિચાર અમુરૂપ કાર્ય કરે છે.તથા જેવું આચરણ કરે છે તેવો જ બની જાય છે.જીવનનું આજ સૂત્ર છે.મહર્ષિ વાલ્મીકિએ રામચરિત્ર ના માધ્યમથી માનવીય જીવન અને માનવીય સભ્યતા ના વિકાસમાં જરૂરી તમામ ગુણોની આવશ્યકતાઓનિ ચર્ચા કરી છે.જેની વિશ્વનિ દરેક સભ્યતા તેણે તેની આવશ્યકતા રહેલી છે.રામાયણમાં જોવા મળતા રામરાજ્યથી દરેક પ્રજા જાણકાર હતી.જ્ઞાન સંપન્ન,શુરવીર,સંસાર ના કલ્યાણમાં સલગ્ન તથા માનવીય ગુનો જેવા કે દયા,સત્યપરાયણતા ,પવિત્રતા,ઉદારતા વગેરેથી યુક્ત જેવા મળે છે. જેવી રીતે

सर्वे वेदविद:शूरा: सर्वे लोकहिते रता|

सर्वे ज्ञानोप्ररासप्न्ना: सर्वे समुदिता गुणे||

સમાજમાં દરેક વરણ (બ્રાહ્મણ,ક્ષત્રીય,વૈસ્ય તથા શુદ્ર)એક બીજાનો સહયોગ કરતા હતાં.જાતિભેદઅને વર્ણભેદનિ દુષિત ભાવના જોવા મળતી નહોતી તથા બધાને ધર્મઅનુસાર સમાન અધિકાર તથા ન્યાય પ્રાપ્ત થતા હતાં.જેમકે,

ब्रह्मक्षत्र म्हिस्नत्स्ते कोशं रामपुरयन|

सुतीक्ष्णंदण्डा : संप्रेक्ष्य पुरुषस्य बलाबलं ||

રામાયણ એક એવાં સભ્ય સમાજ ના નિર્માણ નો સંદેશ આપે છે કે જેમાં ધાર્મિક ,ન્યાયપ્રિય રાજાઓ ના શાસનમાં સંપૂર્ણ સમાજ ધન-ધાન્ય થી યુક્ત હોય .બધાં ગાય વગેરે પશુઓથી સમૃદ્ધ વાહનોથી યુક્ત તથા કોઈ પણ નિર્ધન ન હોય.આધુનિક સભ્યતામાં આપને બધાં અંધવિશ્વાસમાં આગળ દોડીએ છીએ.જ્યાં આખું જગત વિકાશના નામ પર વિનાશ તરફ વધી રહ્યું છે.ઔદ્યોગિક વિકાસ તેમજ વાહનોના પ્રદુષણ થી પ્રકૃતિને

નષ્ટ કરવા તૈયાર થયાં છે.રામાયણ અનુસાર ધન-ધાન્ય સમૃદ્ધિ નો મૂળ સ્રોત ગાય માતા છે વેદમાં પણ કહેવામાં આવે છે કે-'**धेनु: सदनं रयीणां** એટલેકે ગાય સર્વવિધ ધન-સમૃદ્ધિ ની ખાણ છે.

પ્રાકૃતિક અને શુદ્ધ ગોવંશ ની રક્ષા કરીને આપણે માનવીય સભ્યતાને સ્વસ્થ અને દીર્ઘાયુ કરી શકીએ છીએ.તથા અશ્વ વગેરે ના વાહનોથી તત્કાલીન ઇંધણ વગર ઉડવાવાળા વિમાનો ,જહાજોની શોધ કરી વિશ્વને પર્યાવરણ થી મુક્ત કરી શકીએ છીએ.રામાયણકાલીન સભ્યતાનું વર્ણન કરતાંવાલ્મીકી ખે છે કે ,અયોધ્યા નગરીમાં કોઈ નર-નારી કામી,કંદર્પ,નિષ્ઠુર,મુર્ખ (અવિધ્વાન) અને નાસ્તિક નથી.બધાં સ્ત્રી-પુરુષો ધાર્મિક,જિતેન્દ્રિય,મહર્ષિઓ જેવા સચ્ચરિત્ર અને શાલીન હતાં.બધાં લોકો નિત્ય અગ્નિહોત્ર કરતાં હતાં.કોઈ ચોર વૃતીવાળું જોવા મળતું નહી.બધાં અહીસા વગેરે નિયમોનું પાલન કરનારા તેમજ યમ-નિયમનું પાલન કરનારાં દાની હતાં.કોઈ પણ વ્યક્તિ પાગલ,તનાવગ્રસ્ત,અને દુઃખી મનવાળું નહોતું.બધાં દીકરા-દીકરી સાથે દીર્ઘાયુ જીવન જીવતાં હતાં.આ પ્રમાણે તત્કાલીન સભ્યતાનું ચિત્રણ આપણને સમુદ્ધ,ચરિત્રવાન,તથા ધાર્મિક માનવીય સભ્યતાની મહત્તા બનાવે છે.આજે એનું અનુસરણ કરીને કેકેયી ના પુત્ર ભરત પર પણ એટલીજ મમતા રાખે છે જેટલી રામ પર રાખે છે.

હનુમાન એક આદર્શ ભક્ત છે.તે રામની સેવા કરવાં માટે સેવકની જેમ હમેશા તત્પર રહે છે.શક્તીબાણ થી મૂર્છિત થયેલા લક્ષ્મણને તેમની સેવાથીજ પ્રાણદાન મળે છે કે રામાયણ આપણને સાચા રસ્તાપર જવાનો સંદેશ આપે છે.તે આપણને શીખવે છે કે માતા-પિતા,પતિ-પત્ની ,ભાઈ-બંધુ વગેરે રાજા – પ્રજા ના ક્યાં કર્તવ્ય છે.

સ્ત્રીની સ્થિતિ:- કોઈ પણ સભ્યતાનું માપદંડ ત્યાંની નારીઓની સ્થિતિ થી થાય છે.જોવા મળે છે તે મુજબ સભ્ય લોકો સ્ત્રીઓ ની સાથે કેવો વ્યવહાર કરે છે અને તેમની શેક્ષણિક ,આર્થિક,રાજ્નૈતિક સ્થિતિ કેવી હતી.જેનાથી તે સભ્યતાની શ્રેષ્ઠતા તથા નિકૃષ્ટતા નો ખ્યાલ આવે છે. રામાયણમાં વર્ણિત કોશલ્યા,સીતા

,અનસુયા વગેરે નું ઉદાત્ત અને પવિત્ર ચરિત્ર આજની નારીને ઘણું શીખવી જાય છે,આજની નારી સુંદર વસ્ત્રપરિધાન ભણી-ઘણી હોશિયાર થઈ ગઈ છે,પણ તેમનામાં શાલીનતા,પવિત્રતા,ત્યાગ વગેરે ગુણો જોવા મળતાં નથી.જેનો તેના જીવન અને તેના પરિવારમાંસુખ-શાંતિનો અભાવ દેખાય છે.નારીઓ પ્રત્યે સમ્માન ની તો રામાયણમાં પરાકાષ્ઠા જોવા મળે છે.જટાયુ નામનો પક્ષી પણ એક સ્ત્રીનું અપમાન થતું જોઈ શકતો નથી.જેણે વૃદ્ધ હોવા છતાં પણ પોતાના પ્રાણોની ચિંતા ન કરતાં પરમ શક્તિશાળી રાવણ સાથે યુદ્ધ કર્યું.આજ,વસ્તુ બતાવે છે કે આપને સ્ત્રીના સમ્માન ની રક્ષા કરવી જોઈએ. આ પ્રકારે રામાયણમાં સ્થળે-સ્થળે સામાજિકતા નો સંદર્ભ આપવામાં આવ્યો છે.

સંદર્ભ સુચિ :-

(૧)વાલ્મીકી રામાયણ-૧.૧.૧

(૨)વાલ્મીકી રામાયણ -૧.૨.૩૬

(૩)કાવ્યપ્રકાશ (પ્રથમ ઉલ્લાસ)-કાવ્યપ્રયોજ્ન

(૪)વાલ્મીકી રામાયણ -૧.૧૮૨૫

(૫)વાલ્મીકી રામાયણ ૧.૭.13

(૬)અથર્વવેદ-૧૧.૧.૪

(૭)વાલ્મીકી રામાયણ -૨.૨૫.૨૯

(૮)સમકાલીન ભારતીય સાહિત્યનો ઈતિહાસ પૃ.૧૦૫-૧૦૬

(૯)સમકાલીન ભારતીય સાહિત્યનો ઈતિહાસ પૃ.૧૩૨ -૧૩૩

(૧૦)સમકાલીન ભારતીય સાહિત્યનો ઈતિહાસ પૃ.૧૭૯ -૧૮૦

(૧૧)સમકાલીન ભારતીય સાહિત્યનો ઈતિહાસ પૃ.૨૧૪ -૨૧૫

શ્રી રાષ્ટ્રલોકમાં સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રના લક્ષણો

ડૉ. સંજય ન. પંડ્યા
શ્રી કલજીભાઇ આર. કટારા
આર્ટ્સ કૉલેજ, શામળાજી, જિ-અરવલ્લી

સુપ્રસિદ્ધ શ્રી અમૃતવાગ્ભવાચાર્ય શ્રી મહનીય કૃતિ ‘રાષ્ટ્રલોક’ ને આચાર્ય પ્રણીત ‘શ્રી રાષ્ટ્ર સંજીવન ભાષ્ય’ સાથે ડૉ. શિવસાગર ત્રિપાઠી (રાજસ્થાન વિશ્વવિદ્યાલય જયપુરથી) સંપાદિત કરી પ્રસ્તુત કરી છે.

સ્વતંત્રતાના સૂર્યોદય પહેલાં કેટલાંક વર્ષ પહેલાં ઇ.સ. ૧૯૩૪માં શ્રીમદ્ અમૃતવાગ્ભવાચાર્યની ક્રાન્ત દ્રષ્ટિથી રાષ્ટ્રસ્વરૂપના સંબંધમાં તેમનું ચિંતન સંસ્કૃતભાષામાં વ્યક્ત થયું છે. આ ચિંતનનો વિસ્તાર ઇ.સ. ૧૯૪૮માં સ્વતન્ત્રતાના સૂર્યોદય પછી પણ થયો.

શ્રી અમૃતવાગ્ભવાચાર્ય કાશ્મીરના શીવદર્શન, જેને ત્રિક દર્શન તેમજ પ્રત્યભિજ્ઞા દર્શનના રૂપમાં પણ ઓળખવવામાં આવે છે. તેમના સિદ્ધ આચાર્ય પણ હતા. તેઓ સાક્ષાત્કૃતધર્મા ઋષિ હતાં. જેઓએ પોતાના અનેક ગ્રંથોમાં ‘શિવદ્રષ્ટિ’ ને આધારભૂમિ બનાવીને ચિંતનના ક્ષેત્રમાં નવી ક્ષિતિજોનો ઉન્મેષ કર્યો છે. રાષ્ટ્રલોક પણ આ પ્રકારની કૃતિ છે.

શૈવ દર્શનનો પ્રમુખ સિદ્ધાઅંત છે સ્વાતન્ત્ર્ય. જે કર્તૃત્વનો પર્યાય છે. અનેક ભારતીય દર્શનોમાં કર્તૃત્વને વિકાર માનવામાં આવે છે. તેને ઇશ્વર અથવા આત્માની ઇશિતા, સામર્થ્ય, પૂર્ણતા અથવા પરતાનો પર્યાય નથી માનવામાં આવતો આથી જ વેદાન્તનો બ્રહ્મ અને સાંખ્યના પુરૂષ બંને નિર્વિકાર છે જે વિકારથી અને એટલા માટે કર્તૃત્વથી ચકલુયન દ્રષ્ટિરૂપે સ્વાતન્ત્ર્ય અથવા કર્તૃત્વનો અભાવ ચૈતન્યને જડ બનાવી દે છે. નિષ્ક્રિય ચેતના જડમણ જેવી છે.

આ માન્યતાના વિશ્વમાં ‘રાષ્ટ્રલોક’ પરતન્ત્ર ભારતમાં સ્વતન્ત્રતાનો ચિંતનમૂલક સાંસ્કૃતિક શંખનાદ હતો. એ દુર્ભાગ્યની વાત છે કે દેશની સમસ્યાઓને લઇને જે સ્વાતન્ત્ર્યમૂલક ચિંતન પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યું તેની તરડ સંસ્કૃતથી અપરિચિત લોકોનું ધ્યાન ગયું નહીં. ડૉ. શિવસાગર ત્રિપાઠીએ અમૃતવાગ્ભવાચાર્યની ‘રાષ્ટ્રલોક’ ને સંપાદન કરીને આ ખામીને પૂરી કરવાનું પ્રાથમિક

સોપાન પાર પાડ્યું છે.

રાષ્ટ્રવાદની સંકલ્પના અને તેની અર્થછાયા જોયા પછી વિવિધ પ્રવેશ કરવો ઇસ્ટ ગણાશે. જર્મન વિદ્વાન મોનિયર વિલિયમ્સના શબ્દકોષ પ્રમાણે રાષ્ટ્ર શબ્દ राज् ધાતુમાંથી નિષ્પન્ન થયો છે. રાષ્ટ્ર શબ્દ ઋગ્વેદમાં એક વિશાળ રાષ્ટ્ર Empire, નાનું રાજ્ય Dominance, દેશ – Country, જિલ્લો – District એવા અર્થોમાં પણ ઘટાવાયો છે. મહાભારતમાં ૧૩/૩૦૫૦ માં તે 'A kingdom' ના અર્થમાં વપરાયો છે. મનુસ્મૃતિમાં 'રાષ્ટ્ર' શબ્દનો અર્થ 'પ્રજાનું રાજ્ય' એવો થાય છે. રાષ્ટ્ર વિષેની ભાવના ઉત્તર વૈદિકયુગમાં અસ્તિત્વમાં આવી છે. અથર્વવેદમાં આ પ્રકારના ઉલ્લેખો મળે છે. ઇ.સ. પૂ. ૧૦૦૦ થી 'રાષ્ટ્ર' શબ્દ અમુક પ્રદેશ પરની સત્તાના અર્થમાં વપરાવા લાગ્યો અને ત્યારથી રાષ્ટ્રપદનો સંબંધ અમુક પ્રદેશ પરની સત્તા સાથે જોડાયો.

આ બધી અર્થછાયાઓમાંથી 'રાષ્ટ્ર' શબ્દનો વિદ્યમાન અર્થ દેશ Country સ્વીકારી સ્વતન્ત્ર રાષ્ટ્રના લક્ષણો શ્રી રાષ્ટ્રલોકમાંથી જોઇએ.

परराष्ट्रस्य सम्बन्ध: सेना कोषश्च सर्वथा ।
यत्र हस्ते राष्ट्रियाणां स्वतन्त्रं राष्ट्रमस्ति तत् ॥२२॥

અર્થાત્ પરરાષ્ટ્રનો સંબંધ સેના અને કોષ બધા પ્રકારથી જે રાષ્ટ્રમાં રાષ્ટ્રિયો (મૂળ રાષ્ટ્રના વડાઓના) હાથમાં હોય છે. તે રાષ્ટ્ર સ્વતંત્ર છે. રાષ્ટ્ર અનેક પ્રકારના હોય છે (૧) પૂર્ણ સ્વતંત્ર (૨) આંશિક સ્વતંત્ર અને (૩) પૂર્ણ પરતંત્ર તેમજ આર્ય અનાર્ય ભેદથી પણ ત્રણ પ્રકારના રાષ્ટ્ર હોય છે.

(૧) મિત્રરાષ્ટ્ર (૨) ઉદાસીન રાષ્ટ્ર (૩) શત્રુરાષ્ટ્ર

આ રીતે પૂર્ણપરતંત્રરાષ્ટ્ર અને શત્રુરાષ્ટ્ર એટલે શું? ક્યું રાષ્ટ્ર તે કહેવાની કોઇ જરૂર આ સભામાં નથી. અહિંયા પૂર્ણસ્વતંત્ર અને મિત્રરાષ્ટ્રની વિભાવના જોઇએ. અત્યયુગમાં રાષ્ટ્રો વચ્ચે મિત્રતા અધિક હોય છે. ત્રેતાયુગમાં મિત્રસમ્બન્ધનું બાહુલ્ય હોય છે. દ્વાપરયુગમાં ઉદાસીન સંબંધો પ્રચુર પ્રમાણમાં હોય છે અને કલિયુગમાં શત્રુ સંબંધોની અધિકતા હોય છે. આપણો દેશ ચતુર્વિધ અસરો ઝિલતો ઝિલતો ચોથા ચરણમાંથી પસાર થઇ રહ્યો છે. કેમકે ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે સેના તો બરોબર છે પણ કોઇ વ્યવસ્થા ખરેખર આપણાં રાષ્ટ્રધારકોના હાથમાં છે? આ મોટો સવાલ છે.

'રાષ્ટ્રલોક' માં દ્વાપરયુગનું લક્ષણ 'શંકા' આપવામાં આવ્યું છે. કલિયુગનું લક્ષણ 'ભૂખ' આપવામાં આવ્યું છે. આ 'ભૂખ' એટલે અન્ન નહી, પણ સુખ – અતિસુખ – હળાહળ સુખ (Radical Hedonism) ની ભૂખ. પ્રથમ પ્રકારની ભૂખ મિત્રતામાં પરિણમે જ્યારે હળાહળ સુખવાદની ભૂખ શત્રુતામાં પરિણમે.

આ કારિકાના મૂળનો વિચાર કરીએ તો સ્વતંત્રતા પૂર્વેના યુદ્ધો શાસકોના વિસ્તારવાદ) અભિગમને કારણે થયાં જ્યારે વર્તમાનમાં જે શંકા અને અશાંતિ છે તે સભ્યતા, સુખ, આવિષ્કારો, મિકેનિઝમના વિસ્તારવાદને કારણે થયાં છે. ટૂંકમાં 'ભૂખ' શબ્દનો અતિવિસ્તાર એટલે અશાંતિ, તેથી જ કદાચ આગળની કારીકામાં ગ્રંથકાર લખે છે.

स्वतन्त्रमेतत्त्रयं स्याद्यत्र राष्ट्राणि तानि तु ।
राष्ट्रसंख्यां हि गच्छन्ति कर्यन्ति च महद्येश: ॥

અર્થાત્ જે રાષ્ટ્રોમાં ત્રણેય વસ્તુઓ (સેના-કોષ-રાષ્ટ્રવડાઓ) સ્વતંત્ર હોય છે. તે જ રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્રોની ગણનામાં આવે છે. તેમજ મહાનયશને પોતાના તરફ ખેંચે છે.

આ ઉપરાંત એક સુંદર લક્ષણ કારીકા ૨૪ માં આપવામાં આવ્યું છે.

मनुष्यमात्र: स्वामादौ राष्ट्रभाषां ततोऽभ्यसेत् ।
ततो धर्म्यग्रन्थभाषां ततोऽन्या राष्ट्रयोषिणी॥२४॥

અર્થાત્ સભી મનુષ્ય અપની ભાષા (માતૃભાષા) ને સહુથી પહેલાં ભણે, ત્યારબાદ રાષ્ટ્રભાષાનો અભ્યાસ કરે, તેના પછી ધર્મ્યગ્રન્થની ભાષા ભણે અને ત્યારબાદ રાષ્ટ્રને પોષણ કરનારી અનેક ભાષાઓનો અભ્યાસ કરે.

આ કારીકામાં માતૃભાષા અને ધર્મભાષા આ બંને દ્વારા સંસ્કૃતભાષાનો નિર્દેશ થયો છે. પ્રથમનો વર્તમાન સંયોગોમાં રાજ્યભાષા એવો સ્થૂળ અર્થ સ્વીકારીએ તો પણ ધર્મ્યગ્રન્થ ભાષા તરીકે સંસ્કૃતનો ઉલ્લેખ છે જ. જે પ્રજા પોતાના ધર્મ્યગ્રન્થમાં અન્યની મદદ વગર પ્રવેશી શકતી ન હોય. તેની દયા જ ખાવી રહી. અહિંયા બધા જ મનુષ્ય માટે રાષ્ટ્રિય શિક્ષાની અન્યની આવશ્યકતા પર ભાર મૂકાયો છે.

આ ગ્રંથમાં ઇચ્છાના બે પ્રકારો દર્શાવ્યાં છે. આશંસા અને બુભુક્ષા જેમાં આશંસાને આર્યા ઇચ્છા કહેવાય છે. જેમાં જ્ઞાન-વિજ્ઞાનનો ભાવ અનુસ્પૂત છે. બુભુક્ષાતે અનાર્ય પ્રકારની ઇચ્છા છે. જે ક્રિયા તથા વિક્રિયામાં અનુસ્યૂત છે. આ બંને ઇચ્છાઓ પ્રગટ તો ભાષા મારફત થાય છે. તો આ ભાષા કેવી હોવી જોઇએ તેનું લક્ષણ 'શ્રી રાષ્ટ્રલોક' માંથી આ રીતે પ્રાપ્ત થાય છે.

भावाभावोल्लासिकलं बिन्दुगं निजमन्दिरे ।
दीव्यति स्वाऽवबोधं तन्महो वैसर्गिकं सदा ॥

ભાષા કોને કહેવાય? જે ક્રિયા દ્વારા પોતાનો અભિપ્રાય બનાવવામાં આવે તેને ભાષા કહેવાય છે. આ ભાષા અનેક પ્રકારની છે. તેથી અભિપ્રાય પણ અનેક પ્રકારના બતાવી શકાય છે. આગળ વધતા ગ્રંથકાર આ ભાષાની દિવ્યતા માટે કહે છે કે –

प्रतिग्रामं पाठशाला स्थापनीया प्रयत्नत: ।
राष्ट्रभाषां धर्म्यभाषां बालकान्याठयेद् गुरू: ॥

પ્રત્યેક ગામમાં પાઠશાલાની સ્થાપના કરવી જોઇએ. ગુરુ અને બાળકોએ રાષ્ટ્રભાષા તથા ધર્મભાષાનો અભ્યાસ કરવો જોઇએ. આ અભ્યાસની પ્રારંભ કરવાની ઉંમર વિષયક સ્પષ્ટ નિર્દેશ આ રીતે આપવામાં આવ્યો છે.

अतीतचतुरब्दानामाष्टमाब्दप्रपूरणात् ।
ग्रामीणपाठशालायां बालनां पाठनं हितम् ॥

જેમની ઉંમર ચાર વર્ષ પૂર્ણ થઇ ચૂક્યાં છે તેવા બાળક-બાલિકાઓને ગામની પાઠશાળામાં અભ્યાસાર્થે મૂકવા જોઇએ.

CHALLENGES AND OPPORTUNITIES IN INTERNATIONALIZATION OF INDIAN MICRO SMALL AND MEDIUM ENTERPRISES (MSMEs): A GLOBAL PERSPECTIVE

Ashokkumar Parsottambhai Rathod (Research Scholar) Gujarat University
Dr. Sagar Dave, Principal, G.E.S Class-I
Government Arts and Commerce College, Megharaj, Gujarat

Abstract:
This study delves into the intricate dynamics of the internationalization journey undertaken by Indian Micro, Small, and Medium Enterprises (MSMEs) on the global stage. Focusing on both challenges and opportunities, the research provides a comprehensive analysis of the factors shaping the success and resilience of Indian MSMEs in the international business landscape. By examining the unique perspectives and experiences of these enterprises, the study aims to offer valuable insights that can guide policymakers, industry stakeholders, and MSMEs themselves in navigating the complexities of global expansion. This research work sets the stage for a detailed exploration of the multifaceted issues faced by Indian MSMEs as they seek to establish a formidable presence in the international arena.

Introduction:
The Micro, Small, and Medium Enterprises (MSME) sector in India is a vital force driving economic growth, innovation, and inclusive development. Comprising a diverse range of industries, MSMEs contribute significantly to job creation, skill development, and regional economic balance. The sector is categorized based on investment, with micro, small, and medium enterprises addressing different stages of growth.MSMEs play a crucial role in export promotion, producing a wide array of goods and services that contribute to India's foreign exchange earnings. Recognizing its importance, the Government of India has implemented initiatives like PMEGP, CGTMSE, and Aatmanirbhar Bharat to support MSMEs financially, enhance ease of doing business, and boost competitiveness.(India, 2024) Digitalization has empowered MSMEs, allowing them to overcome traditional barriers and access new markets through e-commerce and online financial services. The sector's resilience and adaptability make it a dynamic force in the economy, requiring collaborative efforts from the government, financial institutions, and industry stakeholders to unleash its full potential.(MSME, 2024)

Literature review:
(Maheshkar & Soni, 2022)have worked on Problems Faced by Indian Micro, Small and Medium Enterprises (MSMEs). This study aims to provide light on the challenges that MSMEs in India face. Six groups of problems—marketing, finance, technology, labour, raw materials, and management—have been identified using the quantitative method. Every area of concern was divided into internal and external problems. The effects of GST, demonetisation, and skill-

development initiatives on MSMEs have been thoroughly discussed. As a result, various recommendations have been made to enhance MSMEs' performance.

(Patel, 2022)has worked on Challenges of MSMEs in India. The literature study examines a range of issues and difficulties MSMEs encounter. Based on secondary data, it highlights issues with finance, marketing, technology, human resources, operations, export potential, a lack of strategic management, financial literacy, and talent retention. Some of these issues include: inability to obtain working capital funds in a timely manner; complex documentation; lack of support from consultants; need-based research programmes; lack of the newest technology skills; low ICT literacy; lack of motivation; high employee attrition; subpar products; absence of foreign quality certifications; inefficient logistics; weak bargaining power; gaps in information and infrastructure; complex laws; policy uncertainty; etc. To determine the truth, several of these important components have undergone primary research-based testing. Additionally, some attempts have been made to recommend corrective measures.

(Saha, 2023)has worked on Internationalisation of Indian MSMEs – The Key to Become a Developed Nation. Particularly in developing nations, Micro, Small, and Medium-Sized Enterprises (MSMEs) are critical to the economic and social growth of any country. India's 6.34 crore MSMEs, or micro, small, and medium-sized enterprises, account for 40% of the nation's exports, 27% of the GDP, and provide jobs for over 11 lakh people. Various government efforts and the Foreign Trade Policy of the country are being created aiming at enabling the Indian MSME to have an important role in the Global Value Chain. This ambitious process of the internationalisation of Indian MSMEs is also beset with a number of impediments, however those issues are also routinely handled.

(Nanda & Kumar, 2023)have worked on Development of MSMEs in India: challenges vs. Govt policies. The current study sheds light on the difficulties MSMEs in India encounter and the consequences that follow. The technology, human resources, operations, and policies are among the topics discussed. These issues have been linked to government of India policies and initiatives that might support MSMEs in growing. It has been suggested that policies need to be implemented effectively and that MSMEs should be adequately covered.

(Sarmah & Saikia, 2023)have studied Business challenges of the nascent and mature micro small and medium enterprises (MSMEs): a comparative analysis from India. Since many MSMEs fail in their first few years of operation, the study attempts to identify the main business obstacles faced by Indian MSMEs at two distinct stages of company development: nascent (during establishment) and mature (functioning for at least five years). It is based on a sample of 320 Assamese registered MSMEs and collects data according to a timetable. There are 39 challenges for established MSMEs and 32 challenges for newly established MSMEs on the agenda. A 5-point Likert scale is used to record the replies. Principal component analysis is used in the study to compress data into smaller groupings in a meaningful way.

(Chakravarthy & Bharathi, 2023)have worked on Analyzing the potential market for MSMEs in India. The goal of the study is to provide Indian MSMEs with knowledge and information

about prospective export markets and commodities. The study demonstrates that MSMEs have more export potential in the food, mechanical, and electrical equipment sectors as well as in the textile and apparel, food items, and vegetable and other agricultural product categories. Our data shows that MSMEs have a wide range of markets, including the USA, Bangladesh, China, and the United Arab Emirates.

Objectives of the study:

- To study challenges of Indian Micro, Small and Medium Enterprises at international perspectives.
- To identify opportunities of Indian Micro, Small and medium enterprises at international perspective.
- To give some suggestions for current situation of Micro, Small and medium enterprises.

Period of the study:

The data have been collected in the year January 2023 so these challenges and opportunities have been considered at this time period.

Scope of the study:

This study covers opportunities and challenges of Indian Micro, Small and Medium Enterprises at international level.

Data Collection:

CHALLENGES OF INDIAN MICRO, SMALL AND MEDIUM ENTERPRISES AS INTERNATIONAL PERSPECTIVE

1. Global Competition:

Indian MSMEs encounter intense competition from global counterparts, especially with the rise of globalization and the ease of international trade. To remain competitive, they need to enhance product quality, adopt advanced technologies, and focus on innovation.

2. Access to Finance:

Access to affordable and timely finance remains a persistent challenge for MSMEs. While various government schemes aim to address this issue, there's still a need for improved credit facilities and financial literacy among MSMEs to help them navigate the global market.

3. Technology Adoption:

Global markets are increasingly driven by technology and digitalization. Many Indian MSMEs face challenges in adopting and integrating modern technologies into their operations. Lack of digital infrastructure and technical know-how can hinder their global competitiveness.

4. Regulatory Compliance and Standards:

Meeting international standards and complying with diverse regulations is a significant hurdle for Indian MSMEs entering global markets. Adherence to quality standards, intellectual property rights, and environmental regulations becomes crucial for global acceptance.

5. Supply Chain Disruptions: Global events, such as the COVID-19 pandemic, have highlighted the vulnerability of supply chains. MSMEs need to develop resilience strategies to

mitigate the impact of such disruptions and ensure the continuity of their operations on a global scale.

6. Skill Gaps:

Skill shortages and the need for a highly skilled workforce are challenges faced by MSMEs globally. It's crucial for Indian MSMEs to invest in skill development and training programs to equip their workforce with the capabilities required to compete internationally.

7. Market Access and Export Barriers:

While there are opportunities in international markets, MSMEs often encounter trade barriers, tariffs, and non-tariff barriers. Improving market access and addressing trade-related challenges can enhance the global presence of Indian MSMEs.

8. Innovation and Research & Development:

Global markets reward innovation, and MSMEs need to invest in research and development to stay ahead. Limited resources and a conservative approach toward innovation pose challenges for Indian MSMEs aspiring to compete globally.

9. Sustainability and Environmental Concerns:

Increasingly, global consumers and businesses are prioritizing sustainability. MSMEs need to align with environmentally friendly practices to meet global standards and cater to the growing demand for sustainable products and services.

10. Geopolitical Risks:

Geopolitical tensions and uncertainties can impact international trade. MSMEs need to stay informed about geopolitical developments and diversify their market presence to mitigate risks associated with geopolitical instability.

OPPORTUNITIES OF INDIAN MICRO, SMALL AND MEDIUM ENTERPRISES AS INTERNATIONAL PERSPECTIVE

1. Globalization and Digitalization:

The contemporary business landscape is witnessing unprecedented interconnectedness driven by globalization and digitalization. Indian MSMEs can harness the power of digital technologies to establish a global online presence. Leveraging strategies such as search engine optimization (SEO) and social media campaigns can enhance visibility and help MSMEs connect with a diverse international clientele.

2. E-commerce Platforms:

The advent of global e-commerce platforms offers Indian MSMEs a levelled playing field. Platforms like Amazon, eBay, and Alibaba provide a ready-made infrastructure for businesses to showcase products to a worldwide audience. Utilizing these platforms enables MSMEs to engage in international trade, manage secure transactions, and efficiently fulfil orders.

3. Export Opportunities:

Government initiatives, such as the "Make in India" campaign and export promotion schemes, incentivize Indian MSMEs to explore international markets. Collaborating with export

promotion councils and participating in trade exhibitions can help MSMEs identify potential overseas markets and forge partnerships, easing the path to global expansion.

4. Specialized Niche Markets:

The discerning global consumer is increasingly drawn to unique and specialized products. Indian MSMEs, with their inherent agility, can identify and cater to niche markets. Innovation and customization become key differentiators, allowing MSMEs to capture the attention of global consumers seeking distinct offerings.

5. Technology Adoption:

Integrating advanced technologies into business processes enhances the global competitiveness of Indian MSMEs. Embracing Industry 4.0 technologies, such as automation and data analytics, not only boosts operational efficiency but also aligns businesses with international standards. Collaborating with technology providers fosters a culture of innovation and ensures a leading position in the global market.

6. Quality Manufacturing:

Adherence to global quality standards is paramount for gaining international market acceptance. Obtaining certifications like ISO, CE, or industry-specific accreditations establishes the credibility of Indian MSMEs. Investment in quality control measures and continuous improvement processes further strengthens the reputation of MSMEs in international markets.

7. Global Supply Chain Diversification:

Recent disruptions underscore the importance of diversifying global supply chains. Indian MSMEs can position themselves as reliable partners in global supply chains by offering alternatives and ensuring resilience. Collaboration with international logistics providers and the adoption of agile supply chain practices enhance the contribution of Indian MSMEs to global trade networks.

8. Collaborations and Partnerships:

Strategic collaborations and partnerships with international businesses, distributors, and stakeholders are essential for successful market entry. Participation in international trade fairs, business forums, and networking events facilitates valuable connections. Exploring joint ventures or alliances with overseas entities provides Indian MSMEs access to new markets and distribution channels.

9. Sustainability Initiatives:

The global shift toward sustainability presents an opportunity for Indian MSMEs to align with eco-friendly standards. Developing environmentally conscious products, implementing sustainable production processes, and obtaining green certifications appeal to environmentally aware consumers worldwide. Sustainability practices contribute to a positive brand image and enhance corporate social responsibility.

10. Government Support:

Ongoing government support is instrumental for Indian MSMEs venturing into international markets. Financial incentives, export promotion schemes, and supportive policy frameworks

empower MSMEs. Active engagement with government initiatives, collaboration with export promotion councils, and staying informed about policy changes are essential for navigating the complexities of international business.

FINDINGS:

- The global digital landscape and e-commerce platforms provide Indian MSMEs with a direct pathway to international markets.Adoption of digital technologies facilitates market access, allowing MSMEs to showcase and sell their products on a global scale through platforms like Amazon andflipkart.
- Government initiatives and trade agreements offer financial incentives, making it attractive for Indian MSMEs to explore and expand their presence in international markets.Export promotion schemes and favorable trade agreements enable MSMEs to tap into global demand and diversify their customer base beyond domestic borders.
- The growing demand for specialized and niche products in international markets creates opportunities for Indian MSMEs to cater to distinct consumer needs.The agility of MSMEs allows them to identify unique market segments and tailor their products to meet specific international preferences, gaining a competitive advantage.
- Embracing advanced technologies enhances the competitiveness of Indian MSMEs at the global level.Investments in technologies such as artificial intelligence, IoT, and blockchain not only improve operational efficiency but also position MSMEs as innovative and forward-thinking players in the international market.
- Adhering to international quality standards and certifications builds trust among global consumers.MSMEs focusing on maintaining high-quality standards can establish a strong reputation in international markets, ensuring sustained demand for their products.
- Many Indian MSMEs face financial limitations, hindering their ability to invest in technology, marketing, and international expansion.Access to affordable financing and targeted government support is crucial for enabling MSMEs to overcome financial barriers and compete effectively on a global scale.
- Limited awareness about international market trends, regulations, and opportunities poses a significant challenge for MSMEs.Support mechanisms, such as training programs and information dissemination, are essential to empower MSMEs with the knowledge needed to navigate the complexities of international business.
- Inadequate infrastructure and logistical challenges can impede the smooth flow of goods and services across borders.MSMEs need to invest in robust supply chain management and collaborate with international logistics partners to mitigate risks and disruptions in the global supply chain.
- Achieving and maintaining compliance with diverse international standards and regulations can be daunting for MSMEs.Government support in the form of streamlined

regulatory processes, training programs, and access to international compliance information is vital for MSMEs to meet global standards.

- Understanding and adapting to diverse cultures, market dynamics, and consumer behaviors in different countries can be challenging.Cross-cultural training and market research are essential for MSMEs to tailor their products and marketing strategies to suit the preferences of international consumers.

SUGGESTIONS:

- Implement financial reforms for affordable credit; funding is crucial for technology adoption and global expansion.
- Develop training programs for international skills; a skilled workforce is essential for navigating global markets.
- Create a centralized platform for global market insights; informed decisions are key for international success.
- Strengthen financial incentives and export schemes; government backing is crucial for competitiveness.
- Promote digital literacy and tech adoption; technology enhances efficiency and quality.
- Upgrade logistics infrastructure for smooth trade; efficient logistics boost competitiveness.
- Encourage industry clusters and collaboration; collective efforts enhance global competitiveness.
- Simplify processes for international certifications; compliance boosts credibility in global markets.
- Facilitate market research and entry planning; strategic entry minimizes risks and maximizes opportunities.
- Incentivize sustainable business practices; aligning with global trends and ethical expectations.

BIBLIOGRAPHY:

Chakravarthy, S., & Bharathi, S. (2023). Analyzing the potential market for MSMEs in India . *Socio Economic Challenges* , 75-81.

Chawla, D. (2018). *Research Methodology Concept and Cases* . Noida : Vikas Pubilshing House Pvt. Ltd. .

India, G. o. (2024, January 14). *Aatmanirbhar Bharat Abhiyan* . Retrieved from www.pib.gov.in: https://www.pib.gov.in/PressReleasePage.aspx?PRID=1623291

Kothari, C. (2019). *Research Methodology Methods and Techniques* . New Delhi: New Age International Publishers.

Kumar, R. (2011). *Research Methodology.* Chennai : Sage Publications Ltd. .

Maheshkar, C., & Soni, N. (2022). Problems faced by indian micro, small and medium enterprises (MSMEs). *Sage Journals* , 49-59.

MSME, M. o. (2024, January 14). *Micro, Small and Medium Enterprises*. Retrieved from https://msme.gov.in/ : https://msme.gov.in/

Nanda, P., & Kumar, V. (2023). Development of MSMEs in India; Challenges vs. Government Policies . *International journal of technology* , 245-267.

Pankaj, M. (2016). *Research Methodology.* New Delhi : Global Academic Publishers and Distributors .

Patel, S. K. (2022). Challenges of MSMEs in India . *Journal of Positive school Psychology* , 34-40.

Priti R. Majhi, P. K. (2017). *Research Methodology* . New Delhi : Himalaya Publishing House.

Saha, S. (2023). Internationalisation of Indian MSMEs - The key to become a developed nation. *International Journal of research in engineering, science and management* , 67-78.

Sarmah, A., & Saikia, B. (2023). Business Challenges of the nascent and mature micro small and medium enterprise (MSMEs): A comparative analysis from India. *Journal of Global Entrepreneurship Research* , 345-356.

Sondhi, D. C. (2011). *Research Methodology.* New Delhi : Vikas Publishing House Pvt. Ltd.

Virtual Team

Dr. Rajeshkumar Amrutlal Shrimali
Assistant Professor
Shri H.S.Shah College Of Commerce, Modasa

In today's fast pace world, we all lead a virtual life parallel to an actual one. The regular live chats on Skype or status updates on Facebook, which ensure one stays connected with his/her dispersed acquaintances, provide the social platforms for this 'virtual world' to exist.

When these groups of individuals come together for a common cause or purpose with a shared vision, they form not just a 'team' but what we call today a 'virtual team'.

Origin of Virtual Teams

According to Dictionary.com, the word 'virtual' drew its meaning from 'virtue' in early 14th century. But by late 1950s, it started taking up a new meaning of 'temporarily simulated or extended by computer software'.

In recent past, a team constituted of members from more or less one culture, present at one place and time working together to achieve a defined goal. The surging sale of PCs in 1960s followed by the popularity of cellular phones in 1970s, voicemail in 1980s, and internet & World Wide Web in 1990s gradually paved way for the virtual workplace. Keeping with the changes in the human civilization, the organizational structures also evolved.

In pre-historic times, the nomadic era of hunters and gatherers was the first time when man came together in small groups with a shared vision of 'survival'. Then came the agricultural civilization which led to the growth of hierarchies in organizations. This was followed by the birth of bureaucratic organizations of Industrial era. With the don of Information Age, a new form of organizational structures has emerged, which is known as the network organizations. And, virtual teams are the latest buzzword in the corporate circles of 21st century.

Definition of Virtual Team

Virtual teams are the group of individuals spread across different time zones, cultures, languages or, ethnicities which are united by a common goal.

According to Powell, Piccoli and Ives, **virtual team is defined 'as groups of geographically, organizationally and/or time dispersed workers brought together by information and telecommunication technologies to accomplish one or more organizational tasks'**.

Generally virtual teams are formed for temporary period of time to achieve a critical task say, problem solving or new product development. A classic example is that of the virtual team formed by Whirlpool Corporation in late 1990s for its new product development division. The experts from United States, Brazil and Italy were brought together to form a virtual team to develop a chlorofluorocarbon-free refrigerator.

Relevance of Virtual Teams

Owing to the increasing competition in the marketplace, decentralization and globalization of work processes and advances in information and communication technologies, organizations demand flexibility and agility in their delivery of products and services.

Virtual teams play a key role in order to meet these demands. As organizations continue to fight for talent which is fast becoming a scarce resource, virtual team structure allows organizations to leverage the available talent across boundaries.

More and more organizations are adopting virtual team approach to reduce their operating costs, encourage knowledge sharing among their employees to promote organizational learning and expand their business hours to 24/7 by utilizing the different time zones of virtual team members.

For example Sun Microsystems had started an initiative called 'Open Work Program' in 1998 which supported its employees to work from anywhere and at anytime (telecommuting). By 2007, it led to huge cost savings for the organization, to the tune of $68 million.

Scope of Virtual Teams

Though virtual teams rely heavily on information and communication technology but it is not just restricted to the IT industry. Today almost all industry sectors ranging from construction, manufacturing, healthcare and automotive to retail and non-profit are benefiting from the virtual teams.

Across the globe, on one hand larger organizations like Hewlett Packard, Whirlpool, Texas Instruments, British Petroleum etc with their huge resources and capabilities draw on the benefits of virtual teams to increase their productivity and services to customer, on the other hand, small and medium enterprises (SMEs) use it to enhance their competitiveness. The success of SMEs depends on two factors, i.e., product quality and productivity.

In order to sustain global competition, small and medium enterprises (SMEs) can draw from the knowledge sharing and collaborative systems of virtual teams to integrate with their vendors, customers and suppliers. Almost all major functions or job roles like R&D, sales, engineering, finance, logistics and HR can be performed in a virtual environment.

Conclusion

According to the social psychologists, **human relationships draw their strength from the physical proximity of the individuals**. Due to the fact that virtual team members have limited or, no face-to-face interactions, it throws a myriad of challenges.

For the success of virtual teams, it is important to overcome the cultural differences, communication barriers, power struggles and conflict to build trust, collaboration and commitment among the individuals. Though it sounds difficult but can certainly be achieved through effective leadership. With the right strategies, processes and tools in place, organizations can benefit greatly from this new-age trend of virtual teams.

Advantages and Disadvantages of Virtual Teams

Virtual team is an emerging new-age trend with followers across business sectors. Just like any other new trend, virtual team also has to undergo strict scrutiny of researchers to weigh its advantages and disadvantages before being accepted by the professionals. The advantages and disadvantages of virtual teams can be looked upon from three levels - individual, organizational and societal as a whole. **This article summarizes different perspectives on the advantages and disadvantages of the virtual team and serves as ready reference guide to our readers**.

Advantages of Virtual Teams

- **Cost savings -** The biggest advantage of virtual team enjoyed by an organization is the associated cost savings. The organization can do away with huge expenses on real estate, office spaces, utilities bills such as gas, electricity, water etc. and executives' travel. Many organizations outsource their operations to the low-cost regions. Thus production cost also decreases with the reduced raw material cost, operational costs and lower wages of the employees in these geographic locations.
- **Leverage Global Talent -** Virtual Teams allows organizations to look for talent beyond their country of origin. This brings together the experts and specialists from across the globe to work together on the project. Increased knowledge sharing and greater innovation happens as organization's human capital share their understanding of global and local markets as well as best business practices.
- **Increased Productivity & Higher Profits -** Members of virtual teams tend to have higher focus on the task at hand. As a practice virtual team supports flatter organization structure. The members do not have to deal with unnecessary bureaucracy which slows down the decision making. This enhances the productivity which shows as higher profits.
- **Reduced Time to Market -** Since the members span the time zones, there could be different team working on the same project 24*7, so when one member sleeps there will be another one somewhere else who would start work where the former had left. This shortens the product development time as well as faster response time to demands in both global and local markets.
- **Newer Opportunities -** If we see at larger societal level, virtual teams have created newer opportunities for people who are less mobile and hesitant to relocate due to either family requirement or physical challenge. Now any task that does not require the physical presence of a person and which can be supported by communication technology throws an opportunity for many deserving candidates.

Disadvantages of Virtual Teams

- **Cost of Technology -** The successful working of virtual team is supported by the efficient use of multiple communication technologies such as instant messaging, emails and video-conferencing, among others. No one tool can provide the complete support. The cost associated with these installation and maintenance tools is little on the higher side.
- **Conflicts, Lack of Trust & Collaboration -** The cultural differences between the members of virtual teams gives rise to number of conflicts. For example, while an

American would write a straightforward email describing a bad situation, this would be perceived as impolite by a South Asian (say Japanese) member of the team. This would lead to conflicts, mistrust and difficulties in fruitful collaboration which is so vital for the success of virtual team functioning. These challenges are also precipitated by the absence of non-verbal cues so intrinsic to face-to-face interactions.

- **Social Isolation -** Many members of virtual teams are adversely affected by the lack of physical interactions. Most of the communications in virtual environment is task-oriented. In today's society where job is an important social force for most of us because many of our workplace colleagues also constitute our close friends, this gives a not-so-good feeling of social isolation. This in turn counter-effects productivity as well as leads to stress.

All these disadvantages can be overcome by following a different leadership/managerial approach, trainings, greater role clarity and effective communication strategies. Organization both big ones such as IBM, Microsoft, Whirlpool as well as SMEs are reaping the benefits of virtual teams for some time now. It has been a well-recognized fact that Virtual Team is not a passing tide but it is here to stay.

Conclusion

According to the social psychologists, **human relationships draw their strength from the physical proximity of the individuals**. Due to the fact that virtual team members have limited or, no face-to-face interactions, it throws a myriad of challenges.

For the success of virtual teams, it is important to overcome the cultural differences, communication barriers, power struggles and conflict to build trust, collaboration and commitment among the individuals. Though it sounds difficult but can certainly be achieved through effective leadership. With the right strategies, processes and tools in place, organizations can benefit greatly from this new-age trend of virtual teams.

आध्यात्मिकता और मानसिक स्वास्थ्य

डॉ. एम ए कठियारा
अध्यक्ष , मानसशास्त्रविभाग
श्री एस के शाह एंड श्रीकृष्ण ओएम आर्ट्स कॉलेज , मोडासा

मानसिक स्वास्थ्य में आध्यात्मिक आयाम महत्वपूर्ण है

मानसिक स्वास्थ्य के दो आयाम हैंमानसिक बीमारी की अनुपस्थिति और एक अच्छी तरह से - समायोजित व्यक्तित्व की उपस्थिति जो समुदाय के जीवन में प्रभावी ढंग से योगदान देती है। अपने अनिश्चितता को स्वीकार ,उच्च निराशा सहनशीलता ,लचीलापन ,कार्यों की जिम्मेदारी लेने की क्षमता सामाजिक हित की गतिव ,करनाििधियों में शामिल होनाजिन चीजों को हम ,जोखिम लेने का साहस , उन चीजों को बदलने का साहस जिन्हें हम बदल सकते ,नहीं बदल सकते उन्हें स्वीकार करने की शांति ,नियंत्रण-संयमित आत्म ,बाधाओं को स्वीकार करना ,हैं उपरोक्त के बीच अंतर जानने की बुद्धिमत्ता स्वयं के साथ सामंजस्यपूर्ण संबंधमानसिक स्वास्थ्य की आवश्यक ,प्रकृति और भगवान सहित अन्य , विशेषताएं हैं। आध्यात्मिकता मानसिक स्वास्थ्य का एक महत्वपूर्ण पहलू है। सेंट ऑगस्टीन ने प्रार्थना ,की"हे भगवान आपने हमें अपनी छवि में बनाया है और हमारे दिल तब तक बेचैन रहेंगे जब तक ,वे आप में अपना आराम नहीं पा लेते। यद्यपि सिगमंड फ्रायड ने धर्म को एक भ्रम और विक्षिप्तता के रूप में देखाजो शक्तिशाली रूप से अचेतन मन में निहित ,कार्ल जंग ने मानस को सत्य का वाहक माना , उपचार और पूर्वानुमान में ,रोगसूचकता ,निदान ,था। मानसिक विकारों के कारणधर्म प्रत्यक्ष और अप्रत्यक्ष रूप से महत्वपूर्ण है। आध्यात्मिकता की कमी पारस्परिक संबंधों में हस्तक्षेप कर सकती हैजो , मनोरोग अशांति की उत्पत्ति में योगदान कर सकती है। मनोरोग संबंधी लक्षणों में धार्मिक सामग्री हो धार्मिक गतिविधियों म ,सकती है। उदाहरण के लिएें रुचि की कमी अवसाद का एक सामान्य लक्षण है। सिज़ोफ्रेनिया में बहुत अधिक और विकृत धार्मिक प्रथाएं आम हैं। यह सर्वविदित है कि कुछ धार्मिक अवस्थाओं और अनुभवों को मनोरोग के लक्षणों के रूप में गलत निदान किया जाता है। दर्शन और कब्ज़ा राज्य इसके उदाहरण हैं। रोगी की आध्यात्मिक पृष्ठभूमि मनोरोग संबंधी अशांति के निदान में मदद करेगी। वे मानसिक अशांति के उपचार में महत्वपूर्ण हैं क्योंकि मनोचिकित्सा में आध्यात्मिक मामलों को लाभप्रद रूप से शामिल किया जा सकता है। मनोरोग स्थितियों के निदान में आध्यात्मिकता महत्वपूर्ण है। आध्यात्मिक परिप्रेक्ष्य मेंइलाज और उपचार के बीच अंतर किया जाना चाहिए। इलाज , लक्षणों को दूर करना है। उपचार संपूर्ण व्यक्ति का उपचार है। प्रतिकूलता अक्सर परिपक्वता पैदा करती रोगी को विकलांगता को स्वीकार करने और विकलांगता को उपयोगी ,है। इसलिए मनोचिकित्सा में जीवन में बदलने में मदद की जानी चाहिए। मनोरोग स्थितियों के निदान में आध्यात्मिकता महत्वपूर्ण है। आध्यात्मिक परिप्रेक्ष्य मेंइलाज और उपचार के बीच अंतर किया जाना चाहिए। इलाज लक्षणों को दूर , करना है। उपचार संपूर्ण व्यक्ति का उपचार है। प्रतिकूलता अक्सर परिपक्वता पैदा करती है। इसलिए मनोचिकित्सा मेंरोगी को विकलांगता को स्वीकार करने और विकलांगता को उपयोगी जीवन में बदलने , में मदद की जानी चाहिए। मनोरोग स्थितियों के निदान में आध्यात्मिकता महत्वपूर्ण है। आध्यात्मिक

इलाज और उपचार के बीच अंतर किया जा ,परिप्रेक्ष्य मेंना चाहिए। इलाज लक्षणों को दूर करना है। उपचार संपूर्ण व्यक्ति का उपचार है। प्रतिकूलता अक्सर परिपक्वता पैदा करती है। इसलिए मनोचिकित्सा मेंरोगी को विकलांगता को स्वीकार करने और विकलांगता को उपयोगी जीवन में बदलने में मदद की , जानी चाहिए।

कुल मिलाकरमनोचिकित्सा , की बहुसंख्यक स्थिति यह रही है कि मनोचिकित्सा का धर्म और आध्यात्मिकता से कोई लेनादेना नहीं है। लंबे समय से यह माना जाता रहा है कि धार्मिक मान्यताओं - और एक सदी से अधिक समय से मनोचिकित्सकों ने उन्हें ,और प्रथाओं का एक रोगविज्ञानी आधार है इसी प्रकाश में समझाहै। धर्म को मानसिक रोग का लक्षण माना जाता था। जीन चारकोट और सिगमंड फ्रायड ने धर्म को न्यूरोसिस से जोड़ा। DSM3 ने यह सुझाव देकर धर्म को नकारात्मक रूप से चित्रित किया कि धार्मिक और आध्यात्मिक अनुभव मनोविकृति के उदाहरण हैं। लेकिन हाल की शोध रिपोर्टें दृढ़ता से सुझाव देती हैं कि कई रोगियों के लिएधर्म और आध्यात्मिकता ऐसे संसाधन हैं जो उन्हें , जिसमें उनकी बीमारी भी शामिल है। कई मनोचिकित्सक ,जीवन में तनाव से निपटने में मदद करते हैं अब मानते हैं कि उनके रोगियों के जीवनमें धर्म और आध्यात्मिकता महत्वपूर्ण हैं। मानसिक स्वास्थ्य में आध्यात्मिकता का महत्व अब व्यापक रूप से स्वीकार किया गया है। जॉन टर्बोट के रूप में]1 इसे [मनोरोग अभ्यास के प्रभावी होने के लिए धर्म और मनोरोग के बीच सामंजस्य आवश्यक है। ,कहते हैं लंदन में मनोचिकित्सा और आध्यात् ,रॉयल कॉलेज ऑफ साइकियाट्रिस्टमिकता पर एक विशेष समूह है। अमेरिकन कॉलेज ऑफ ग्रेजुएट मेडिकल एजुकेशन ने मनोचिकित्सा में रेजीडेंसी प्रशिक्षण के लिए अपनी विशेष आवश्यकताओं में कहा है कि सभी कार्यक्रमों को धार्मिक और आध्यात्मिक कारकों में प्रशिक्षण प्रदान करना चाहिए जो मानसिक स्वास्थ्य को प्रभावित कर सकते हैं। विश्व मनोरोग एसोसिएशन ने हाल ही में मनोचिकित्सा और धर्म पर एक अनुभाग स्थापित किया है। लुकॉफ एट अल].2ने प्रस्ताव दिया [DSM आध्यात्मिक समस्याओं की नैदानिक इकाइयों को-कि धार्मिक और मनो4 में शामिल किया जाना चाहिए जिसे स्वीकार कर लिया गया है। डीएसएम4, वी 62.सामान्य -में तीन श्रेणियां शामिल हैं 89 मानसिक अशांति पैदा करने वाली धार्मिक और आध्यात्मिक ;धार्मिक और आध्यात्मिक अनुभव और धार्मिक और आध्यात्मिक संदर्भ के साथ मानसिक अशांति। मैं समझता हूं कि भारतीय ;समस्याएं मनोरोग सोसायटी ने आध्यात्मिकता और मानसिक स्वास्थ्य पर एक टास्क फोर्स का गठन किया है , जो मेडिकल काउंसिल ऑफ इंडिया से मनोरोग मूल्यांकन के हिस्से के रूप में आध्यात्मिक इतिहास को शामिल करने का आग्रह कर रही है। फिर भी मनोचिकित्सक समुदाय द्वारा धर्म और आध्यात्मिकता के महत्व को पर्याप्त रूपसे मान्यता नहीं दी गई है। अधिकांश मनोरोग पाठ्य पुस्तकों में धर्म का कोई स्थान नहीं है। बहुत कम मनोचिकित्सक ही चिकित्सीय स्थिति में धर्म और आध्यात्मिकता का उपयोग करते हैं।यह पेपर मानसिक स्वास्थ्य में आध्यात्मिकता के महत्व को सामने लाने का प्रयास करता है।

अध्यात्म क्या है?

अध्यात्म विश्व स्तर पर स्वीकृत अवधारणा है। इसमें उस सर्वशक्तिमान शक्ति के प्रति विश्वास और आज्ञाकारिता शामिल है जिसे आमतौर पर ईश्वर कहा जाता हैजो ब्रह्मांड और मनुष्य के भाग्य को , नियंत्रित करता है। इसमें वे तरीके शामिल हैं जिनसे लोग अपने जीवन का उद्देश्य पूरा करते हैंजीवन ,

के अर्थ की खोज करते हैं और ब्रह्मांड से जुड़ाव की भावना रखते हैं। आध्यात्मिकता की सार्वभौमिकता आध्यात्मिकता प्रत्येक व्यक्ति के लिए बहुत व्यक्तिगत ,पंथ और संस्कृति तक फैली हुई है। साथ ही और अद्वितीय है। यह मानवीय अनुभव का एक पवित्र क्षेत्र है। आध्यात्मिकता मनुष्य में प्रेम , विश्वास और आशा जैसे गुण पैदा करती है। ,वैराग्य की भावना ,करुणा ,सहनशीलता ,धैर्य ,ईमानदारी ,प्रमुख क्षेत्र-मुख्य रूप से गैर ,कुछ रिपोर्टें आई हैं जो बताती हैं कि मस्तिष्क के कुछ क्षेत्र ,हाल ही में3 - 5[

अध्यात्म और धर्म

धर्म संस्थागत आध्यात्मिकता है। इस प्रकारपरंपराएँ ,अलग मान्यताएँ-ऐसे कई धर्म हैं जिनकी अलग , आधारित पूजा कार्यक्रम हैं। इन सभी धर्मों में -और सिद्धांत हैं। उनके पास विभिन्न प्रकार के समुदाय आध्यात्मिकता सामान्य कारक है। यह संभव है कि जब धर्म सद्भावनाशांति और सद्भाव के एजेंटों के , बजाय उत्पीड़न की संस्था बन जाते हैं तो वे अपनी आध्यात्मिकता खो सकते हैं। वे एकजुट होने के समय पर हुआ था। यह कहा -इतिहास हमें बताएगा कि ऐसा समय .बजाय विभाजनकारी बन सकते हैं गया है कि धर्म के कारण किसी भी अन्य कारणसे अधिक रक्त बहाया गया है। यूरोप के मध्ययुगीन पवित्र युद्धआधारित आतंकवाद और आधुनिक समय के संघर्ष इसके उदाहरण हैं। हमें यह याद -धर्म ; रखना चाहिए कि धर्म की संस्थाओं से अपेक्षा की जाती है कि वे हमें अपने जीवन में आध्यात्मिकता का अभ्यास करने में मदद करें।

कुछ महत्वपूर्ण नैदानिक और अनुसंधान निष्कर्ष

हाल के अध्ययनों से पता चलता है कि धार्मिक मान्यताएं और प्रथाएं जीवन में तनाव से निपटने में सहायक हैं और मानसिक स्वास्थ्य के लिए फायदेमंद हैं।

अल्बर्ट आइंस्टीन कॉलेज ऑफ मेडिसिन में महामारी विज्ञान और जनसंख्या स्वास्थ्य के प्रोफेसर थॉमस एशबी विल्स ने एक पैमाना विकसित किया है जो यह निर्धारित करता है कि लोगों के लिए धर्म कितना महत्वपूर्ण है । न्यूयॉर्क में बच्चों को यह दवा दी गई। यह पाया गया कि धार्मिकता जीवन के 1182 शराब प ,तनावों के प्रभाव को कम करके बच्चों को धूम्रपानीने और नशीली दवाओं के दुरुपयोग से बचाती है। जॉर्जिया विश्वविद्यालय .एथेंस में बच्चे और परिवार विकास के शोध प्रोफेसर जीन एच , ,ब्रॉडी[7] ने पाया कि जो माताउनके सामंजस्यपूर्ण ,पिता चर्च की गतिविधियों में अधिक शामिल थे-पोषण कौशल हो-वैवाहिक संबंध और बेहतर पालनने की अधिक संभावना थी । इसके परिणामस्वरूप बच्चों की क्षमतामनोसामाजिक समायोजन और स्कूल के प्रदर्शन में वृद्धि हुई। मिलर ,नियमन-आत्म ,]. एट अल8साल का अनुवर्ती अध्ययन किया और बताया 10 ने उदास माताओं और उनकी संतानों पर [कि मातृ धार्मिकता और धार्मिकता में माँबच्चे का सामंजस्य संतानों में अवसाद के खिलाफ सुरक्षात्मक -] था। उन्होंने यह भी बताया कि धार्मिकता का निम्न स्तर संतानों में मादक द्रव्यों के सेवन से जुड़ा था। 9 ,स्कॉट टोनिगन .न्यू मैक्सिको विश्वविद्यालय में मनोचिकित्सा के एक शोध प्रोफेसर जे [[10] ने शराब पर निर्भरता के रोगियों का अनुसरण किया और बताया कि आध्यात्मिकता ईमानदारी और 226 जिम्मेदारी जैसे व्यवहार की भविष्यवाणी करती है जिसने बदले में शराब से परहेज़ को बढ़ावा दिया।]वैगनर और किंग11एक समूह उन रो - ने तीन समूहों को शामिल करते हुए एक अध्ययन किया [गियों

का जो मानसिक बीमारी से पीड़ित थेऔर तीसरा समूह ,एक समूह औपचारिक देखभाल करने वालों का , अनौपचारिक देखभाल करने वालों का। रोगी समूह के लिए अस्तित्वगत आवश्यकताएँ सबसे महत्वपूर्ण जबकि अन्य समूह आवास और काम जैसी भौतिक आवश्यकताओं को अधिक महत्वपूर्ण मानत ,थींे थे। नीलमैन और किंग]12 73 मनोचिकित्सकों की मनोरोग प्रथाओं का सर्वेक्षण किया। 231 ने लंदन में [% का कोई धार्मिक जुड़ाव नहीं था ,28 ,का ईश्वर में विश्वास था %61का मानना था कि धर्म मानसिक % 48 और ,बीमारी से बचा सकता है% ने मरीजों से उनकी धार्मिक प्रथाओं के बारे में पूछा। बैत्ज़ एट अल].1354 मनोरोग रोगियों का सर्वेक्षण किया गया। 157 मनोचिकित्सकों और 1204 कनाडा में [% मनोचिकित्सकों ने भगवान में विश्वास किया ,47ने रोगियों से उनकी धार्मिक मान्यताओं के बारे में % 55 और ,पूछा% ने रोगियों के प्रबंधन के लिए पादरी से परामर्श किया। रोगियों में ,71भगवान में % 24 और ,विश्वास करते थे% ने धार्मिक मनोचिकित्सकों को प्राथमिकता दी। एक ऑस्ट्रेलियाई सर्वेक्षण में , मनोरोग से पीड़ित अधिकांश मरीज़ चाहते थे कि उनके चिकित्सक उनकी आध्यात्मिक मान्यताओं और ज़रूरतों के बारे में जागरूक होें और उनका मानना था कि उनकी आध्यात्मिक प्रथाओं ने उन्हें बेहतर सामना करने में मदद की।]14] मथाई और नॉर्थ [15प्रश्न थे और 5 जिसमें ,ने एक प्रश्नावली बनाई [पिता को दिया। -माता 70 इसे बाल और किशोर मानसिक स्वास्थ्य क्लिनिक में भाग लेने वाले बच्चों के उन्होंनेबताया कि अधिकांश मातापिता का मानना था कि आध्यात्मिक चिंताएँ महत्वपूर्ण थीं और - चिकित्सकों को बच्चों की समस्याओं के प्रबंधन में उनकी आध्यात्मिक मान्यताओं पर विचार करना] कर्लिन एट अल। ,चाहिए। संयुक्त राज्य अमेरिका में16 मनोचिकित्सकों का एक अध्ययन किया [और उनकी तुलना उनके धार्मिक संबद्धता में अन्य विशेषज्ञता वाले चिकित्सकों से की और पाया कि मनोचिकित्सकों ने कम धार्मिक संबद्धता दिखाई। मनोचिकित्सकों की धार्मिक विशेषताओं पर कई अनुभवजन्य अध्ययनों से संकेत मिला है कि मनोचिकित्सक सामान्य आबादीउनके रोगियों और अन ,्य चिकित्सकों की तुलना में काफी कम धार्मिक हैं।]17[,]2218 अमेरिकन जर्नल ऑफ साइकियाट्री और [,साल के अनुवर्ती अध्ययन में 12 आर्काइव्स ऑफ जनरल साइकियाट्री में छपे सभी लेखों के72 % ;धार्मिक प्रतिबद्धता चर मानसिक स्वास्थ्य के लिए फायदेमंद थे923उद्धरणों मे %ं धार्मिक सेवाओं में भागीदारी] प्रार्थना और भगवान के साथ संबंध फायदेमंद थे। ,सामाजिक समर्थन ,19जर्नल ऑफ [ ] फैमिली प्रैक्टिस की समीक्षा में इसी तरह के निष्कर्ष बताए गए थे।20 एक ब्रिटिश महामारी विज्ञान [चर्च जाना और ब्राउन और प्रूडो द्वारा सक् ,अध्ययन मेंरिय धर्म को अवसाद की संवेदनशीलता के प्रति सुरक्षात्मक पाया गया।]21 सिम्स] केरकॉफ ,नीदरलैंड में आत्महत्या पर एक विस्तृत अध्ययन में [-जो धार्मिक पुनरुत्थान के साथ ,बताया गया कि आत्महत्या की दर में गिरावट आई थी [[[द्वारा उद्धृत साथ थी। सिज़ोफ्रेनिया के पाठ्यक्रम और परिणाम के कारकों पर एक अध्ययन मनोचिकित्सा विभाग , मद्रास और ,वेल्लोर-वेल्लोर में आयोजित किया गया था। यह तीन केंद्रों ,क्रिश्चियन मेडिकल कॉलेज लखनऊ के बीच एक सहयोगात्मक अध्ययन था। दो साल और पांच साल के अनुवर्ती से पता चला कि जो मरीज़ धार्मिक गतिविधियों में अधिक समय बिताते थे]उनका पूर्वानुमान बेहतर था। ,23 [,]24 [उपरोक्त रिपोर्ट दृढ़ता से सुझाव देती है कि मनोरोग रोगियों की धार्मिक मान्यताओं और प्रथाओं को महत्व दिया जाना चाहिए। धार्मिक मामलों पर चर्चा करने से मरीजों को जो आशा की भावना और

आध्यात्मिक समर्थन मिलता हैवह उन्हें बेहतर तरीके से सामना करने में मदद करता है। उनका यह भी , सुझाव है कि मनोचिकित्सक समुदाय द्वारा धर्म और आध्यात्मिकता के महत्व को पर्याप्त रूप से मान्यता नहीं दी गई है। मानसिक स्वास्थ्य कार्यकर्ताओं को इसे गंभीरता से लेना चाहिए क्योंकि मनोचिकित्सक मनोचिकित्सा में आध्यात्मिकता और धर्म के महत्व को नजरअंदाज नहीं कर सकते। सिम्स]22दो केस इतिहास देता है जो इस तथ्य को उजागर करता है। एक मामला जिम का है जो [कोर्साकोव के मनोविकृति से पीड़ित था। वह इतना बिगड़ गया था कि उसने अपनी पत्नी को ही टोपी समझ लिया था। वार्ड में अन्य लोग उसे निराश्रित व्यक्ति मानते थे। लेकिन चैपल में उनका व्यवहार सामान्य थावह पवित्र भोज में भाग लेंगे। वह कुछ भी नहीं भूला और न ,पूर्ण एकाग्रता और ध्यान में . ही उसमें कोर्साकोव के मनोविकृति के कोई लक्षण दिखे। दूसरे मरीज़ को क्रोनिक सिज़ोफ्रेनिया था। उसे एक आवाज़ सुनाई देती थी जो उसे खिड़की से बाहर कूदने का आदेश देती थी। उनकी सरल धर्मनिष्ठ माँ ने उन्हें भगवान से प्रार्थना करके आवाज का विरोध करना सिखाया था। उनका दिमाग नष्ट हो गया था , लेकिन आध्यात्मिक जीवन की क्षमता मौजूद थी। दुर्भाग्य सेउन्हें प्रार्थना करने में ,अंतिम अवसर पर , ,बहुत देर हो गई और उनकी जान चली गई। सिम्स एक टिप्पणी करता है"यह दुर्भाग्यपूर्ण है कि हम मनोचिकित्सक के रूप में इतने मूर्ख हो सकते हैं कि जीवन के इस क्षेत्र की उपेक्षा कर सकते हैं जो हमारे कई रोगियों के लिए स्पष्ट रूप से महत्वपूर्ण है।,एंड्रेसन "[25] एक संपादकीय में बताया गया है कि हमारी सभ्यता की व्यसन और हिंसा जैसे मनोरोग लक्षण पैदा कर ,जुनून ,अवसाद "आत्मा की हानि" सकती है। उन्होंने सुझाव दिया है कि यह मनोचिकित्सकों की जिम्मेदारी है कि वे चिकित्सा बिरादरी को चिकित्सा नैतिकता में आत्मा को वापस लाने की आवश्यकता और इस तथ्य को याद दिलाएं कि लोगों के मानसिक स्वास्थ्य के लिए आध्यात्मिकता महत्वपूर्ण है।

रिफ्रेंसबुक्स :

(१) जे. सी . कोलमैन : असामान्यमनोविज्ञान (१९९२) : टाटामैकग्रोहिलप्रकाशक

(२) सी. फ्राइड : मनोविश्लेषनवाद ((१९१७) : टाटामैकग्रोहिलपब्लिकेशन

દહેગામ તાલુકામાં સ્વ સહાય જૂથ યોજનાનો વિશ્લેષણાત્મક અભ્યાસ.

Mr.Sumitbhai R. Dantani Research Scholar
Ph.D. Guide Dr. Sangita P. Ghate
Gujarat University, Ahmedabad.

સ્વ સહાય જૂથ યોજના સરકારની વિવિધ યોજનાઓ માની એક અગત્યની યોજના છે. સ્વ સહાય જૂથ યોજના દહેગામ તાલુકાના મોટાભાગના ગામડાઓમાં કાર્યરત જોવા મળે છે. તાલુકા ક્ષેત્રે સ્વ સહાય જૂથ યોજનાનું સંચાલન તાલુકા પંચાયત દ્વારા કરવામાં આવે છે. તાલુકા પંચાયતના માર્ગદર્શન હેઠળ તાલુકાના દરેક ગામડાઓમાં આ યોજનાનો ફેલાવો કરવામાં આવે છે. ગામડાઓમાં નાના નાના બહેનોના જૂથો બનાવવામાં આવે છે. અને બેંકમાં એકાઉન્ટ ખોલવામાં આવે છે. દહેગામ તાલુકામાં સ્વ સહાય જૂથ યોજના દ્વારા બનાવવામાં આવેલ જૂથોની વિગત નીચે મુજબ છે.

ક્રમ	ગામ	પૂર્ણ જૂથ	અપૂર્ણ જૂથ	કુલ જૂથ	કુલ સભ્ય સંખ્યા
૧	આંત્રોલી	૩	૧	૪	૩૦
૨	અહમદપુરા	૫	૦	૫	૫૦
૩	અમરાજીના મુવાડા	૨૮	૧	૨૯	૨૯૦
૪	અંગુથલા	૧	૦	૧	૧૦
૫	અંતોલી	૯	૩	૧૨	૯૦
૬	અરજનજી મુવાડા	૩	૧	૪	૩૮
૭	બાબરા	૧	૦	૧	૧૦
૮	બદપુર	૭	૦	૭	૭૯
૯	બહિયલ	૪૬	૬	૫૨	૪૮૬
૧૦	બારડોલી (બારીયા)	૩	૦	૩	૩૨

૧૧	બારડોલી (કોઠી)	૧૪	૨	૧૬	૧૫૭
૧૨	બારીયા	૧૦	૮	૧૮	૧૨૧
૧૩	ભાદરોડા	૧૭	૦	૧૭	૧૮૧
૧૪	બિલમણા	૧૧	૭	૧૮	૧૧૫
૧૫	ચામલા	૬	૦	૬	૬૩
૧૬	ચેખલાપગી	૧૬	૫	૨૧	૧૭૦
૧૭	ચિસકારી	૧૭	૧૧	૨૮	૧૯૦
૧૮	ડેમાલિયા	૬	૪	૧૦	૬૫
૧૯	દેવકરણ ના મુવાડા	૨૦	૧૬	૩૬	૨૧૦
૨૦	ધારીસના	૩૯	૧૮	૫૭	૩૯૮
૨૧	દોડ	૮	૧	૯	૮૨
૨૨	ડુમેચા	૧	૧	૨	૧૦
૨૩	ઘમીજ	૬	૨૩	૨૯	૬૮
૨૪	હાલીસા	૨૪	૨	૨૬	૨૪૫
૨૫	હરખજીના મુવાડા	૨૫	૨	૨૭	૨૫૭
૨૬	હરસોલી	૩૯	૧	૪૦	૪૨૩
૨૭	હાથીજણ	૧૨	૧	૧૩	૧૨૪
૨૮	હિલોલ	૧૪	૦	૧૪	૧૪૨
૨૯	હિલોલ વાસણા	૭	૦	૭	૬૯

30	ઇસનપુર ડોડીયા	૧૧	૧	૧૨	૧૧૫
૩૧	જાલીયા મઠ	૧૫	૦	૧૫	૧૫૮
૩૨	જલુન્દ્રા મોટા	૯	૦	૯	૯૨
૩૩	જેસા ચંદના મુવાડા	૩	૦	૩	૩૩
૩૪	જીંડવા	૨૨	૪	૨૬	૨૪૨
૩૫	કડાદરા	૩૦	૨	૩૨	૩૧૩
૩૬	કલ્યાણજીના મુવાડા	૧૩	૫	૧૮	૧૪૩
૩૭	કમાલબંધ વાસણા	૯	૦	૯	૯૮
૩૮	કનીપુર	૧૯	૨	૨૧	૨૨૨
૩૯	કંથારપુરા	૫	૦	૫	૫૨
૪૦	કરોલી	૧૬	૨	૧૮	૧૭૪
૪૧	ખાનપુર	૧૯	૦	૧૯	૨૦૫
૪૨	કોદરાલી	૭	૦	૭	૮૧
૪૩	કૃષ્ણનગર કોઠી	૧૨	૦	૧૨	૧૩૦
૪૪	લવાડ	૨૪	૧	૨૫	૨૫૭
૪૫	લીહોડા	૧૩	૨૭	૪૦	૩૦૧
૪૬	માછંગ મોટી	૭	૦	૭	૭૫
૪૭	મીરાપુર	૧૦	૦	૧૦	૧૦૫
૪૮	મીઠાના મુવાડા	૨	૦	૨	૨૦

૪૯	મોરાલી	૧૧	૧	૧૨	૧૨૩
૫૦	મોતીપુરા	૧	૪	૫	૫૦
૫૧	નાજુપુરા	૨	૬	૮	૭૪
૫૨	નાના જલુન્દ્રા	૧૪	૨	૧૬	૧૪૨
૫૩	નાંદોલ	૩૧	૬	૩૭	૩૧૯
૫૪	નવાનગર	૯	૦	૯	૯૭
૫૫	ઓતમપુરા	૭	૨	૯	૭૪
૫૬	પહાડિયા સુજાના મુવાડા	૧૪	૪	૧૮	૧૮૪
૫૭	પાલૈયા	૩	૩	૬	૬૫
૫૮	પલ્લાનો મઠ	૪	૦	૪	૪૫
૫૯	પાલુન્દ્રા	૨૭	૨	૨૯	૨૯૮
૬૦	પસુનીયા	૩	૦	૩	૩૧
૬૧	પાટનાકુવા	૧૫	૨	૧૭	૫૮
૬૨	પીંપલજ	૭	૨	૯	૮૮
૬૩	રખિયાલ	૨૦	૨	૨૨	૨૧૮
૬૪	રામનગર	૩	૦	૩	૩૦
૬૫	સગદલપુર	૭	૧	૮	૭૫
૬૬	સાહેબજીના મુવાડા	૯	૦	૯	૧૦૨

૬૭	સલકી	૧૧	૪	૧૫	૧૧૮
૬૮	સામેત્રી	૧૫	૦	૧૫	૧૬૧
૬૯	સાંપા	૧૭	૧૭	૩૪	૨૮૧
૭૦	સાણોદા	૬૦	૧૧	૭૧	૬૧૩
૭૧	શિયાપુરા	૨	૦	૨	૨૪
૭૨	શિયાવાડા	૧૦	૧	૧૧	૧૦૫
૭૩	ઉદણ	૭	૦	૭	૭૨
૭૪	વડોદ	૫	૦	૫	૫૨
૭૫	વડવાસા	૧૭	૨	૧૯	૧૮૫
૭૬	વર્ધાના મુવાડા	૧૮	૨	૨૦	૧૮૮
૭૭	વાસણા ચૌધરી	૧૦	૨	૧૨	૧૦૦
૭૮	વાસણા રાઠોડ	૪૧	૨	૪૩	૪૨૭
૭૯	વાસણા સોગઠી	૯	૩	૧૨	૭૬
૮૦	વટવા	૨૨	૩	૨૫	૨૩૧
૮૧	વેલપુરા	૪	૦	૪	૪૫
૮૨	ઝાંક	૧૧	૧	૧૨	૧૧૭
કુલ		૧૦૯૦	૨૪૩	૧૩૩૩	૧૧૮૮૯

(સ્ત્રોત: દહેગામ તાલુકા પંચાયત – ૨૦૨૩)

ઉપરોક્ત કોષ્ટક દ્વારા સ્પષ્ટ થાય છે કે દહેગામ તાલુકામાં સ્વ સહાય જૂથ યોજના વ્યાપક સ્વરૂપે ફેલાયેલ જોવા મળે છે. તથા દહેગામ તાલુકાના મોટાભાગના ગામડાઓમાં આ યોજનાના લાભાર્થીઓ જોવા

મળે છે.

કોષ્ટક દ્વારા પ્રાપ્ત માહિતી મુજબ દહેગામ તાલુકાના ૮૨ ગામડાઓમાં સ્વ સહાય જૂથ યોજનાનો લાભ પ્રાપ્ત થઈ રહ્યો છે. આ ૮૨ ગામડાઓમાં ૧૦૯૦ પૂર્ણ સ્વ સહાય જૂથ અને ૨૪૩ અપૂર્ણ સ્વ સહાય જૂથ જોવા મળે છે. આમ બંને મળીને કુલ ૧૩૩૩ સહ સહાય જૂથો દહેગામ તાલુકાના વિવિધ ગામડાઓમાં કાર્યરત છે.

ઉપરોક્ત માહિતીને વધુ સ્પષ્ટ રીતે સમજવા નીચે મુજબના કોષ્ટકમાં વર્ગીકૃત કરવામાં આવે છે, આ કોષ્ટકની મદદથી એક આકૃતિ પણ બનાવવામાં આવેલ છે. જે દ્વારા આપણે સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકીએ છીએ કે દહેગામ તાલુકાના કેટલા ગામડાઓમાં કેટલા સ્વ સહાય જૂથો કાર્યરત છે.

ક્રમ	જૂથની સંખ્યા	ગામડાઓની સંખ્યા
૧	૧ – ૧૦	૩૫
૨	૧૧ – ૨૦	૨૫
૩	૨૧ – ૩૦	૧૨
૪	૩૧ – ૪૦	૬
૫	૪૧ થી વધુ	૪

ઉપરોક્ત આકૃતિ દ્વારા સ્પષ્ટ થાય છે કે દહેગામ તાલુકાના કુલ ૯૨ ગામોમાંથી ૮૨ ગામડાઓમાં સ્વ સહાયક યોજના ચાલુ છે. આ ઉપરાંત દહેગામ શહેરના વિવિધ વોર્ડમાં પણ યોજના કાર્યરત જોવા મળે છે. ઉપરોક્ત આકૃતિ મુજબ દહેગામ તાલુકાના કુલ ૩૫ ગામો એવા છે જ્યાં ૧ થી ૧૦ સુધીના સ્વ સહાય જૂથો અસ્તિત્વમાં છે. આ ઉપરાંત ૨૫ ગામો એવા છે જેમાં ૧૧ થી ૨૦ જેટલા સ્વ સહાય જૂથો છે. દહેગામ તાલુકાના ૧૨ ગામડાઓમાં ૨૧ થી ૩૦ જેટલા સ્વ સહાય જૂથો છે. આ ઉપરાંત ૬ ગામડાઓમાં ૩૧ થી ૪૦ અને ૪ ગામડાઓમાં ૪૧ થી વધુ સ્વ સહાય જૂથો કાર્યરત છે.

આ માહિતી પરથી એવું સ્પષ્ટ થાય છે કે દહેગામ તાલુકામાં ગુજરાત સરકાર દ્વારા પ્રેરિત સ્વ સહાય જૂથ યોજનાનો મોટાભાગના વિસ્તારમાં ફેલાવો થયેલ છે. અને આ યોજનાનો લાભ દહેગામ તાલુકાની મોટાભાગની બહેનો પ્રાપ્ત કરી રહી છે. તેથી એ જોવું સ્પષ્ટ થાય છે કે દહેગામ તાલુકામાં આ યોજના સફળ થઈ છે કે કેમ?, યોજનાને સફર બનાવવા માટે સરકાર દ્વારા કયા કયા પ્રયત્નો થાય છે?, યોજનાનો લાભ પ્રાપ્ત કરેલ બહેનોમાં સશક્તિકરણ આવ્યું છે કે કેમ?

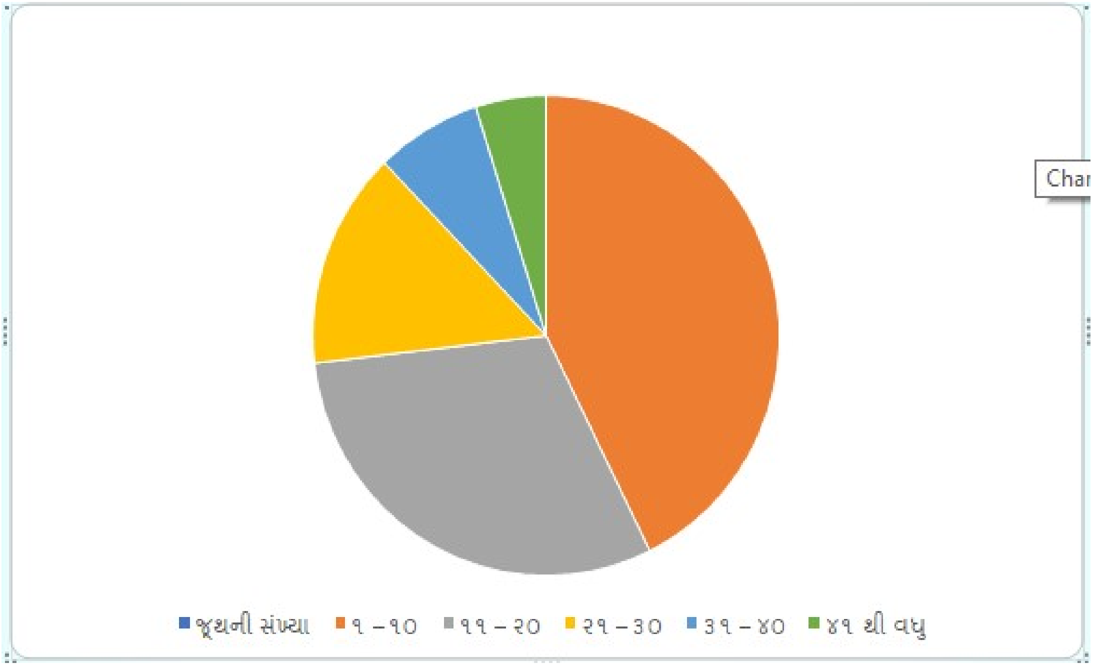

સ્ત્રોત:

- દહેગામ તાલુકા પંચાયત-૨૦૨૩
- http://gujarat.gov.in
- Wikipedia.org

"ગુજરાતી એકાંકી સાહિત્ય : વર્તમાન પરિપ્રેક્ષ્યમાં"

'સાપના ભારા' અધ્યયન

ડૉ. નયના એમ. સાગઠિયા
સરકારી વિનયન અને વાણિજ્ય કોલેજ, બરવાળા

"સાપના ભારા" એકાંકીના લેખક શ્રી ઉમાશંકર જોશીનો જન્મ ૨૧ જુલાઇમાં ૧૯૧૧ સાબરકાંઠાના ભિલોડા તાલુકાનાં બામણા ગામમાં થયો હતો.તેમની માતાનું નામ નવલબેન અને પિતાનું નામ જેઠાલાલ હતું.તેઓ એક સફળ કવિ,લેખક,વાર્તાકાર હતા.તેમણે લેખનમાંની પ્રેરણા તેમના ગામડાની પ્રકૃતિ અને ત્યાનાં સામાજિક વાતાવરણમાથી મળી હતી.તેમની બે પુત્રી રત્ન પ્રાપ્ત થયેલ છે.તેમના પત્ની જ્યોત્સનાબેન હતા.તેમણે રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક,નર્મદ સુવર્ણચંદ્રક,ઉમા સ્નેહરશ્મિ પ્રાઇઝ અને સાહિત્ય એકેડમી ઍવોર્ડ પ્રાપ્ત થયેલ છે.

એકાંકીની શરૂઆત ગામડાના એક દ્રશ્યના તાદશ્ય વર્ણનથી થાય છે.પ્રથમ ગામડાનું પછી શેરીનું અને અંતે ઘરોનું વર્ણન કરી લેખક આપણને પ્રથમ પાત્ર સાથે પરિચય કરાવે છે.એકાંકીનું મુખ્ય પાત્ર અથવા તો નાયિકા કહી શકાય એવી મેનાની માતા અંબાનો પરિચય આવે છે.અંબાબાઇ પોતે ફક્ત ૪૦સેક વર્ષની જ ઉંમર ધરાવતી હોવા છતાં વૈધવ્ય અને ચિંતાને લીધે ડોસી જેવા જણાઈ આવે છે.ત્યારબાદ એકાંકીનું બીજું પાત્ર અને જાણે મેનીનું શુભચિંતક એવી લીલી પ્રવેશ કરે છે.બંને વચ્ચે થતી વાતચીત જાણે આખી એકાંકીનો સાર પોતાના આ સંવાદમાં સાંકેતિક રૂપમાં રજૂ કરે છે.લીલી પોતે એક સ્ત્રી પાત્ર છે તેથી મેનીનું દુ:ખ તે સારી રીતે સમજી શકે છે.

મેનીના લગ્ન વખતે કન્યાદાનમાં આપેલી ગાય અને તેની રેલલીની ધનિબાઈએ શી હાલત કરી છે. તેઓ પ્રત્યેની કરુણા દર્શાવે છે.આ બાબતની સાથે-સાથે પોતાની દીકરીના દુ:ખોનો પણ તે અનુભવ કરતી હોય તેમ જણાઈ આવે છે, અને લેખક પણ 'દીકરીને ગાય દોરે ત્યાં જાય' ઉક્તિઓ દ્વારા આપણાં આ પુરુષપ્રધાન સમાજને કટાક્ષમાં કહેતા હોય તેમ જણાય છે. જેમ ગાયને તેનો માલિક જ્યાં દોરી જાય ત્યાં જવું પડે છે. તેમ દીકરીને પણ પોતાના માતા-પિતાના કહ્યા પ્રમાણે કરવું જ પડે છે. ગાય તો અબોલ જીવ છે. તે તો પોતાના મુખેથી કઈ કહીને પોતાનું દુખ વર્ણવી શક્તિ નથી. પરંતુ શું દીકરી એ કઈ અબોલ જીવ છે? શું તેને પોતાનો દુખ કે પોતાના હક દાખવાનો જાણે કોઈ અધિકાર જ નથી?આમ સ્ત્રીઓની દયનીય સ્થિતિનું લેખક આ કહેવત વડે

સચોટ દ્રષ્ટાંત આપણી સમક્ષ રજૂ કરે છે અંબા કહે છે, કે "રતન કાઈ ઉકરડે થોડું નાખી દેવાય છે? એક દ્રષ્ટિએ તો પોતાની પુત્રીને એક કીમતી રત્ન સમાન ગણે છે. પરંતુ બીજી જ બાજુએ તે તેને અગ્નિમાં હોમી દેતી જણાય છે. અંબા! પોતે પણ એક સ્ત્રી હોવાથી પોતાનું દુ:ખ અને લાચારી દ્વારા મેનીની આ હાલતના જવાબદાર ગણવાના આરોપમાં પોતાને નિર્દોષ સાબિત કરવાના નિષ્ફળ પ્રયત્નો કરે છે.

લીલી કહે છે, કે દીકરી પરણીને તરત રાંડે એના કરતાં અવલ કુંવારી રહે તો શું ખોટું? ત્યારે તેના કરતાં આ શબ્દો કાને પડતાં અંબાનો ગુસ્સો મેઘ બનીને લીલી પર વરસી પડે છે.તો તેનો વિરોધ કરતાં કહે છે. કે "માવતર ક્યાં સુધી સાપનો ભારો ગળે વિટાળીને ફરતા રહે? અંહી એ વાત આપણે ઉડીને આંખે વળગે છે કે અંબા પોતે પણ એક સ્ત્રી હોવા છતાં તે દીકરીને સાપનો ભારો ગણાવે છે.આપણાં આ સમાજને પુરુષપ્રધાન ગણાવવાવાળી પણ સ્ત્રીઓ જ છે.અંબા એક તરફ સ્ત્રી જાતિને સાપના ભારો કહી અપશબ્દ વાપરી સ્ત્રીના અવતારને કોસે છે. પરંતુ તે તેના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ પણ દર્શાવે છે.

અંબા સ્ત્રી જાતિની દયનિય પરિસ્થિતિ વર્ણવતા કહે છે, કે તે વાક્ય ખરેખર અસરકારક છે.બાપને ઘેર બલા અને સાસરીએ શૂળી પર સુવાનું મેનાની દયનિય સ્થિતિને બદલવા લીલી અંબાને મંગળા અને જેલી તરવાડણ વિશે વાત કરે છે. ત્યારે અંબા લીલીપીળી થઈ મંગળા જેલી તરવાડણને ગાળો ભાંડે છે અને કહે છે, કે એમણે એક જનમમાં બે ભવ કર્યા કહેવાય.આમ, કુવામાના દેડકા જેવી સંકુચિત માનસિક સ્થિતિનું લેખક તાદ્રશ્ય અને હૃદયદ્રાવક વર્ણન અહી કરે છે.એક તરફ સ્ત્રીઓને પુર્નલગ્ન કરાવવાની વાતને અંબા જેવી સ્ત્રીઓ એક-બે ભાવ કરવા જેવી વાત ગણાવે છે.જ્યારે તેની વિરુદ્ધમાં પુરુષ વિશેની માનસિકતા એ છે કે પુરુષ તો મસાણ માંથી કંકુ કપાળમાંથી ચોડીને આવે છે.આ તે વળી કેવી વિચારધારા? કે સ્ત્રીએ પોતાનું જીવન પુરુષના શોકમાં પોતાનું આયખું વ્યતીત કરી નાખવું જ્યારે પુરુષ અન્ય સ્ત્રીને પામી લે છે.તો શું આ બાબત પરથી આપણે એવું તારણ કાઢવું જોઇએ કે પુરુષ બિચારો ખરેખર લાગણીશીલ છે અને એકલો પોતાનું જીવન એકલા વ્યતીત ન કરી શકે.આમ, સ્ત્રીએ વિચારીને પોતાના મનને સાંત્વના આપવી પડે !

એકાંકીનું પાત્ર દોલતરામ એક રૂઢિચુસ્ત બ્રાહ્મણ પોતે વાતની કઈ જાણ ન હોવા છતાં આ

અપરાધ ગણાવે છે, અને તેના માટે જવાબદાર મેના અને તેની માં છે.અહી મેનાનું દુ:ખ કોઈ સમજવા કે તેને સહાનુભૂતિ દર્શાવવાનું તો બહુ દૂર રહ્યું પણ તેના દુ:ખને કે તેના કારણને પણ જાણવું કોઈને જરૂરી લાગતું નથી.સૌના મનમાં બસ એક જ વાત છે કે,મેનાએ પાપ કર્યું છે અને તેને પોતાનો અવતાર વિના કારણ પૂરો કરવો પડે.પરંતુ, તેના આ પાપમાં કોણ તેનું ભાગીદાર અથવા તો (જવાબદાર જ ગણવો જોઈએ) તે કોણ છે તે જાણવું પણ કોઈને જરૂરી લાગતું નથી.દોલતરામ મેનાનાં આ કૃત્ય માટે અંબાને અને મેનાને મરી જવાનું કહે છે.પરંતુ અંતે તો અંબાને તો માનું જ હ્રદયને! તેથી તે કહે છે કે આ હાથથી તેને મોટી કરી અને આ હાથે જ તેને કેવી રીતે મારી નાખું?ત્યારે, દોલતરામ તેને જે પ્રશ્ન કરે છે કે તે ખરેખર વિચારવા લાયક છે કે,"એને તે જણી છે કે મે." તો શું સ્ત્રી બાળકીને જન્મ આપવો એ પાપ છે!

સંદર્ભ : સાપના ભારા – ઉમાશંકર જોશી

ममता कालिया के उपन्यास दौड़ में सांस्कृतिक वैश्वीकरण

डॉ विपुलकुमार एम् पटेल
सहायक अध्यापक
जी.एम्.डी.सी कोलेज ,नखत्राणा – कच्छ

महिला उपन्यासकार ममता कालिया रचित 'दौड़'उपन्यास एक ऐसा उपन्यास है जिसमे उन्होंने भारतीय तुटती संस्कृति का खुल्ला चित्रण किया है |आज के दौर में मनुष्य इतना भौतिकवादी बन गया है की वह सभी मानवीय सबंधो को भुलाने लगा है |ममता जी ने प्रस्तुत उपन्यास में इसी तरह के विवश मनुष्य की बात अपने शब्दों में कही है |आज का इन्सान बाजार में असंतुष्टि के कारण स्वार्थी हो गया है |पारिवारिक सबंध मात्र औपचारिक बनकर रह गये है |दौड़ उपन्यास में ममताजी ने भौतिकवाद से बदलते सबंधो का खुल्लेआम चित्रण किया है |आज के वैश्वीकरण के खुल्ले दौर में खुल्ला बाजार लोगों को आकर्षित करता है और इसीलिए व्यक्ति अपने व्यक्तिगत स्वार्थ के कारण अपने संस्कृति मूल्यों को भुलाकर अर्थकेन्द्रित मूल्य की ओर जा रहा है |

प्रस्तुत उपन्यास में ममताजी ने विविध पात्रो की रचना कर वैश्वीकरण तथा बाजारवाद के कारण उत्पन्न होती उपभोक्ता वादी संस्कृति का चित्रण किया है |बड़े बड़े उद्योगों में कम करने वाले नवयुवान सुबह से लेकर श्याम तक कठिन परिश्रम करते है |नौकरी पाने के लिए आँखों में सपने लेकर गाँव से शहर में आते है |कम करते करते न इन्हें खाने की चिंता है न आराम की |एक आँख कम्पूटर पर लगाये लम्पनी के व्यापर को बढ़ने में लगे रहेते है |यह कहना बिलकुल गलत नहीं होगा की इस भागदौड़ की वजह है केवल किसी भी कीमत पर सफलता की प्राप्ति |इसी लिए उपन्यास का पात्र पवन अपने पिता से कहता है की –'पापा मेरे लिए शहर महत्वपूर्ण नहीं है – कैरियर है| ,मै ऐसे शहर में रहना चाहता हु जहाँ कल्चर हो न हो कंज्यूमर कल्चर हो |मुझे संस्कृति नहीं, उपभोक्ता संस्कृति चाहिए तभी मई कामयाब रहूँगा |1

प्रस्तुत उपन्यास में नई पीढ़ी का पुरानी पीढ़ी से संघर्ष अकेले आते है |पुरानी पीढ़ी की अपेक्षाएँ नई पीढ़ी की उमंगो से टकराकर आहत होती है |आजके युवा पीढ़ी की मानसिकता बदल गई है |यही आज की सच्चाई है |आज यथार्थवाद औए आदर्शवाद के बिच गहरा द्वन्द पैदा हो गया है |तर्क का स्थान कुतर्क ने ले लिया है |संस्कार का स्थान सुख – सुविधा ने ले लिया है | संतानों को माता – पिता की हार सोच आज गलत लगाने लगी है |इसीलिए अपने पिता से बहस करते हुए पवन कहता है की – हार पुरानी चीज आपको श्रेष्ठ लगती है यह आपका दृष्टी दोष है |2

वर्तमान समय में सम्पूर्ण विश्व में आदर्श तथा मूल्यों का पतन हो रहा है |मनुष्य अपनी मानवता तथा गरिमा को कही पीछे छोड़ आया है |आज भौतिकवाद की महत्ता के कारण मूल्य संकट पैदा हो गया है |ईमानदारी और नैतिकता जैसे शब्द अपना महत्त्व खो रहे है |इसी कड़वी हकीकत को उपन्यासकार ने हमारे सामने प्रस्तुत किया है |आज का समय टेकनोलोजी का युग है |सम्पूर्ण विश्व टेकनोलोजी के सामने झुज रहा है ,इसमे कोई संदेह नहीं है |आज की हकीकत यह है की टेकनोलोजी आज हमारे संबंधो के बिच आ गयी है

|टेकनोलोजी के जरिये हम सन्देश तो तीव्र गति से पहुंचा सकते है लेकिन उसमे छिपी भावनाओं को नहीं |इसीलिए आज चहेरे से चहेरे की और ह्लदय से ह्लदय की दुरी बन गई है |इसी वास्तविकता को लेखिका ने पवन और स्टैला के पात्रो के माध्यम से हमारे सामने रखी है |पवन से विवाह की इच्छा रखने वाली स्टैला अपने माता पिता को ई – मेल द्वारा अपना निर्णय बताती है |सामने से सलिता के माता पिता भी उसी प्रकार इ – मेल लिखकर अपनी स्वीकृति देते है |यंहा पर स्पष्ट रूपसे देखा जाता है की जो बात स्टैला को अपने माँ – बाप को सामने बैठाकर करनी चाहिए वह महत्त्वपूर्ण बात वह इ मेल से करती है |जिसमे भावनाओ की कोई जगह नहीं है |दूसरी तरफ पवन भी अपने माता - पिता को विवाह जैसा महत्वपूर्ण निर्णय फोन पर बताता है | जिसका दुःख पवन के माता -* पिता के चहेरे पर साफ़ दिखाई देता है |तभी तो पवन के पिता पवन से पुचाते है की – यानी सेटेलाइट और इंटरनेट से तुम लोगों का दाम्पत्य चलेगा |3 निसंदेह टेक्नोलोजी आज जीवन की अनिवार्यता बन गई है |जिसकी ओर लेखिका ने हमारा ध्यान आकर्षित किया है |साथ ही साथ विवाह जैसे पवित्र बंधन पर भी अनेक प्रश्न चिन्ह खड़े कर दीए है |भौतिक वाद की भागदौड़ ने पारिवारिक जीवन भी बिखराव पैदा कर दी है |पश्चिमी संस्कृति के प्रभाव के कारण पवन तथा स्टैला विवाह के कुछ ही महीनो में अपने अपने कैरियर के लिए अलग – अलग शहर मे निवास करने को विवश हो जाते है ,और दोनों टेकनोलोजी के जरिये संबंध बनाये रखने पर मजबूर हो जाते है |

आधुनिक समय में आर्थिक विकास मुख्य विषय हो गया है |मनुष्य आज स्वार्थी होने लगा है |आज मनुष्य हर बात में अपना आर्थिक फायदा देखने लगा है |यह अर्थकेन्द्रिता आज रिस्तो पर हावी हो रही है |आज रिश्ते पैसो से तोले जा रहे है |जिसके कारण मनुष्य की मानसिकता तथा भाषा दोनों बदल गयी है | प्रस्तुत उपन्यास में लेखिका ने इस ओर भी हमारा ध्यान केन्द्रित किया है |हमारी भारतीय ब्संस्कृति की पहेचन हमारा संयुक्त परिवार आज विभक्त हो रहा है |आज के युवाओ की अंतहीन दौड़ ने मनुष्य को पैसे कमाने के लिए तो बहुत सारा समय दिया लेकिन रिश्ते निभाने के लिए उसके पास कोई समय नहीं है |यहाँ तक की आज का मनुष्य अपने पिता के अंतिम संस्कार से भी भाग रहा है जिसे उपन्यास कर बखूबी चित्रित किया है |

ममताजी ने अपने इस उपन्यास दौड़ में आज के इसी समय की सच्चाई को चित्रित कर भारतीय संस्कृति में वैश्विक विकृति का सम्मेलन बताकर हमें सावधान करने की बात कही है भौतिक वाद के पीछे की यह मानवीय दौड़ अंतहीन तथा दिशाविहीन है |आज के इस परिवर्तनशील दौर के एक बेहद नाजुक विषय को चित्रित कर अपने समय के प्रति ईमानदारी बरतने का एक प्रशंसनीय कार्य प्रस्तुत करते हुए भारतीय सांस्कृतिक वैश्वीकरण की प्रकुत – विकृत विभावना स्पष्ट की है |

सन्दर्भ :

(1)’दौड़’ ममता कालिया पृष्ठ २१ -२२

(2)’दौड़’ ममता कालिया पृष्ठ ४९

(3)’दौड़’ ममता कालिया पृष्ठ ७१

સ્વાતંત્ર્ય પછીનું ભારતીય અર્થતંત્ર

ડૉ. જીતેન્દ્રકુમાર ખીમજીભાઈ ગજેરા

એમ.એ., એમ.ફિલ., પીએચ.ડી. અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ,

એમ.બી.કોલેજ ઓફ કોમર્સ એન્ડ શ્રી જી.એમ.એન.લાલજી આર્ટસ કોલેજ, દેહગામ

તાલુકો: દેહગામ, જીલ્લો: ગાંધીનગર.

આઝાદી પછી ભારતનું અર્થતંત્ર વિકાસના પંથે રહ્યું છે જે બાબતો નીચેનાં લક્ષણો દ્વારા સ્પષ્ટ કરીએ.

- **માથાદીઠ આવક**: ભારતની માથાદીઠ આવક (માનવવિકાસ અહેવાલ, 2014 મુજબ) વર્ષ 2013માં 5150 ડૉલર હતી. જે ચીનની માથાદીઠ આવક 11,477 ડૉલર, શ્રીલંકાની 9250 ડૉલર, અમેરિકા 52,308 ડૉલર અને નોર્વેની 63,909 ડૉલર કરતાં ઘણી ઓછી જણાય છે. જે વિકસિત દેશોની માથાદીઠ આવકના સાતથી દસગણી ઓછી છે અને તે પછાત દેશો કરતાં વિશેષ વધારો સૂચવતી નથી.

રાષ્ટ્રીય આવકની તુલના (સમ ખરીદશક્તિના માપદંડ મુજબ)	
દેશ	**માથાદીઠ આવક (અમેરિકન ડૉલરમાં)**
નોર્વે	63,909
અમેરિકા	52,308
જર્મની	43,049
ઇંગ્લેન્ડ	35,002
ચીન	11,477
શ્રીલંકા	9250
ભારત	5150
પાકિસ્તાન	4652
બાંગ્લાદેશ	2713

છેલ્લાં વર્ષોમાં ભારતની માથાદીઠ આવકમાં થયેલા ફેરફાર		
વર્ષ	વર્તમાન/ચાલુ કિંમત ₹ માં	સ્થિર કિંમત ₹ માં
2011-12	64,316	64,316

2012-13	71,593	66,344
2013-14	80,388	69,959
2014-15	88,533	74,193

સ્રોત : ભારત સરકારના વિવિધ આર્થિક સર્વેમાંથી સંકલિત.

- **ખેતી**: ભારત એક ખેતીપ્રધાન દેશ છે. આઝાદી સમયે ભારતની લગભગ 72 % અને 2001-02માં 58 % વસતિને ખેતીક્ષેત્રમાંથી (2001માં 56.7 %) રોજગારી પ્રાપ્ત થતી હતી, જે પ્રમાણ 2013-14માં ઘટીને લગભગ 49 % જેટલું રહ્યું છે (આર્થિક સર્વે 2014-15 અનુસાર). આમ, ઉત્તરોત્તર ભારતમાં ખેતીક્ષેત્રનું મહત્ત્વ ઘટતું ગયું છે. 1950-51માં ખેતીક્ષેત્રનો રાષ્ટ્રીય આવકમાં ફાળો 55 % હતો તે વર્ષ 2013-14માં ઘટીને માત્ર 14 % રહ્યો છે. (1980-81માં 38 % 2000-01માં 22.3%)
- **ઉદ્યોગો**: વર્ષ 1951માં ભારતના ઉદ્યોગો 10.6 % લોકોને રોજગારી પૂરી પાડતા હતા. આ પ્રમાણ 2001માં 18.2 % થયું. આ પ્રમાણમાં વધારો થઈ વર્ષ 2011-12માં ઉદ્યોગક્ષેત્રે રોજગારીનું પ્રમાણ 24.3 % થયું. તેટલું જ નહિ પણ, 1950-51માં ઉદ્યોગક્ષેત્રે રાષ્ટ્રીય આવકમાં 16.6 ટકાનો હિસ્સો આપતું હતું. જે પ્રમાણ વર્ષ 2013-14માં વધીને 26 % થયું. આ ઉપરાંત ઉદ્યોગક્ષેત્ર વર્તમાન સમયમાં હું ભાગની નિકાસકમાણી મેળવે છે. આમ, ઉદ્યોગક્ષેત્રે ભારતનો ઝોક વધ્યો છે, પરંતુ વાસ્તવમાં ભારત ઔદ્યોગિક દેશ બની શક્યો નથી; જ્યારે રાષ્ટ્રીય આવકનો 1950-51માં 15 6, 1980-81 i 24 %, 2000-014i 27.3%, 2013-14 26.2% बिस्सो भयो છે. (RBI, CSO).
- **સેવાક્ષેત્ર**: ઈ.સ. 1951માં ભારતના સેવાક્ષેત્રનો કુલ રોજગારીમાં 17.3 % ફાળો હતો, જે વર્ષ 2001માં 25.2 % થયો અને વર્ષ 2011-12માં તે વધીને 27 % થયો. વર્ષ 1950-51માં ભારતનું સેવાક્ષેત્ર રાષ્ટ્રીય આવકના (GDPના) 30.3 % હિસ્સો આપતું હતું 1980-81માં 38 % થયું, વર્ષ 2000-01માં 50.4 % થયું. જે પ્રમાણ વર્ષ 2014-15માં વધીને 52.7 6 થયું છે. આમ, ભારતમાં સેવાક્ષેત્રએ અભૂતપૂર્વ વિકાસ કર્યો છે અને રાષ્ટ્રીય આવકમાં તેનો સિંહફાળો છે.
- **વસતિ**: વર્ષ 1901માં ભારતની વસતિ 23.84 કરોડ હતી. જેમાં વધારો થઈ વર્ષ 1951માં તે 36.1 કરોડ થઈ અને તેમાં ખૂબ ઝડપી વધારો થઈ વર્ષ 2001માં ભારતની વસતિ 102.7 કરોડ થઈ હતી. છેલ્લી 2011ની વસતિ-ગણતરી પ્રમાણે ભારતની વસતિ 121.02 કરોડ હતી. જે દર્શાવે છે કે ભારતમાં આઝાદી બાદ વસતિ ખૂબ જ ઝડપથી વધી છે અને અંદાજે 1.5 ટકાના દરે વસતિવૃદ્ધિ થવા પામી છે. ભારતનો આ વસતિ-વિસ્ફોટ, એક ચિંતાનો વિષય બને છે.
- **ગરીબી**: ભારત નિરપેક્ષ ગરીબીની સમસ્યા ધરાવતો દેશ છે. ભારત દેશમાં વર્ષ 1973-74માં 54.9 % લોકો ગરીબ હતા, આ પ્રમાણ વર્ષ 1993-94માં ઘટીને 45.3 % થયું. તેમાં ઘટાડો પામીને વર્ષ 2004-05માં તે 37.2 % રહ્યું અને વર્ષ 2011-12ના આંક મુજબ ભારતની 21.9 % વસતિ ગરીબ હતી. આમ, વાસ્તવમાં ગરીબીનું પ્રમાણ ઘટયું છે. છતાં ભારતની દારૂણ ગરીબીમાં કોઈ મોટો ફેરફાર થવા પામ્યો નથી.

- **બેકારી**: ભારત માળખાગત બેકારી ધરાવતો દેશ છે. ભારતમાં વર્ષ 1951માં 33 લાખ લોકો બેકાર હતા. નેશનલ સેમ્પલ સર્વેના અંદાજ મુજબ વર્ષ 1999-2000માં ભારતના 7.31 % લોકો બેકાર હતા. જે પ્રમાણ વર્ષ 2004-05માં વધીને 8.2 % થયું. બેકારીના પ્રમાણમાં વર્ષ 2009-10માં ઘટાડો થઈ 6.6 % થયું અને તે પ્રમાણ 2011-12માં ફરી ઘટીને 5.6 % સુધી નીચું આવ્યું, પરંતુ ભારતની ગ્રામીણ બેકારીમાં પ્રચ્છન્ન બેકારીનું પ્રમાણ વિશેષ છે. આ બેકારી છૂપી બેકારી હોવાથી માપી શકાતી નથી. આમ, ભારત બેકારીનું ઊંચું પ્રમાણ ધરાવતો દેશ છે.
- **માનવવિકાસ**: ભારતીય લોકોનું જીવનધોરણ વાસ્તવમાં વિશ્વના વિકસિત દેશોની સાપેક્ષમાં ખૂબ નીચું છે. સામાન્ય રીતે માનવવિકાસ અહેવાલ કે જેની રચના સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ કરે છે તે મુજબ સરેરાશ આયુષ્ય, જ્ઞાન અને જીવનધોરણ માપદંડ અનુસાર એક માનવવિકાસ આંક તૈયાર કરવામાં આવે છે. આ માનવવિકાસ આંક રજૂ કરતા અહેવાલને માનવવિકાસ અહેવાલ કહે છે. વર્ષ 2000ના માનવવિકાસ અહેવાલ મુજબ ભારતનો માનવવિકાસ આંક 0.463 હતો જે સુધરીને 2010માં 0.547, 2012માં 0.554 અને 2013માં 0.586 આંક સાથે ભારતે વિશ્વના 187 દેશોમાંથી 136મો ક્રમ પ્રાપ્ત કર્યો હતો.

વિકાસમાન ભારતીય અર્થતંત્ર

- **આર્થિક વૃદ્ધિ**: ભારતીય અર્થતંત્રએ વર્ષ 1970 પછી આર્થિક વૃદ્ધિની ઝડપ વધારી છે તેમાં પણ ખાસ કરીને 1990-91ના આર્થિક નીતિનાં પરિવર્તનો બાદ આર્થિક વૃદ્ધિ-દર 6.8 % વાર્ષિક ધોરણે વૃદ્ધિ પામ્યો છે; જ્યારે ભારત દેશનો આર્થિક વૃદ્ધિ-દર 1950-51થી 1990-91 દરમિયાન માત્ર 3.5 ટકાના વાર્ષિક ધોરણે વૃદ્ધિ પામતો હતો. વર્ષ 2012-13 બાદ 2014-15માં આર્થિક વૃદ્ધિ-દર ફરી મંદ પડયો છે અને તે વાર્ષિક પોરણે 5 ટકાથી નીચા દરે વૃદ્ધિ પામ્યો છે. જોકે ભારતીય અર્થતંત્ર ફરીથી ઊંચા આર્થિક વૃદ્ધિ દરે વધશે અને ઝડપથી સાનુકૂળ પરિણામો લાવશે તેવી વિશ્વ આશા રાખે છે.

ભારતની સાધન ભાવોએ ચોખ્ખી રાષ્ટ્રીય આવક સ્થિર ભાવોએ ગણતાં તે વર્ષ 1950-51માં રૂ 2,69,724 કરોડ હતી જે વધીને વર્ષ 2013-14માં રૂ 87,51,834 કરોડ સુધી વૃદ્ધિ પામી છે. આમ, તે 63 વર્ષના સમયગાળામાં ચોખ્ખી રાષ્ટ્રીય આવકમાં 18 ગણો વધારો થયો છે.

- **રાષ્ટ્રીય આવકમાં વિવિધ ક્ષેત્રોનો ફાળો**: ભારતની આર્થિક વૃદ્ધિ માપન અંગેનું આ એક મહત્ત્વનું માપદંડ છે. જેમાં ખેતીક્ષેત્રનું પ્રદાન રાષ્ટ્રીય આવકની આપેલ માહિતી પરથી સ્પષ્ટ થાય છે. લગભગ 63 વર્ષના અનુભવ પરથી સાબિત થાય છે કે, રાષ્ટ્રીય આવકમાં ખેતીક્ષેત્રનો ફાળો સતત ઘટતો ગયો છે; જ્યારે ઉદ્યોગ અને સેવાક્ષેત્રનો ફાળો સતત વધતો ગયો છે. વર્તમાનમાં રાષ્ટ્રીય આવકમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ ફાળો આપનાર ક્ષેત્ર તરીકે સેવાક્ષેત્ર છે તે કુલ 52.7 % ફાળો આપી પ્રથમ ક્રમ પ્રાપ્ત કરે છે.

રાષ્ટ્રીય આવકમાં વિવિધ ક્ષેત્રોનો ફાળો

ક્ષેત્ર	1950-51	1990-91	2000-01	2014-15 (P)
ખેતી (અન્ય ક્ષેત્રો સહિત)	53.1	29.6	22.3	17.6
ઉદ્યોગો	16.6	27.7	27.3	29.7
સેવા (બાંધકામક્ષેત્ર વગર)	30.3	42.7	50.4	52.7

स्रोत: आर्थिक सर्वे 2014-15 Volume-II.

- **માથાદીઠ આવક**: ભારતમાં વર્ષ 1950-51માં (સ્થિર ભાવોએ) માથાદીઠ આવક ₹7114 હતી જે વર્ષ 2013-14માં વધીને ₹ 39,904 થઈ. આમ, કુલ 63 વર્ષના સમયગાળામાં તે અંદાજે સાડાચાર ગણો વધારો સૂચવે છે.

જેમાં વર્ષ 1950-51થી વર્ષ 1990-91ના ગાળા તરફ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરતાં જણાય છે કે, માથાદીઠ આવકમાં વાર્ષિક 1.6 ટકાના દરે વૃદ્ધિ થઈ છે; જ્યારે વર્ષ 1990-91 બાદ તે લગભગ 5.5 ટકાના વાર્ષિક દરે વૃદ્ધિ થવા પામી છે, જે સ્પષ્ટ કરે છે કે આર્થિક સુધારાની અસરને કારણે વૃદ્ધિનો દર ઝડપી બન્યો છે.

- **રોજગારીનું સ્તર**: ભારતમાં રોજગારી માટે ત્રણ ક્ષેત્રો તારવવામાં આવ્યાં છે જે નીચે મુજબ છે :
- **પ્રાથમિક ક્ષેત્ર**: આ ક્ષેત્રમાં ખેતી અને ખેતીને સંલગ્ન પ્રવૃત્તિઓ જેવી કે પશુપાલન, જંગલ, મરથાં-ઉછેર વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.
- **ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર**: ઉદ્યોગક્ષેત્રમાં તમામ ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન-પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ થાય છે. દા.ત., નાના-મોટા ઉદ્યોગો, બાંધકામ ઉદ્યોગ, વહાણ ઉદ્યોગ વગેરે.
- **સેવાક્ષેત્ર**: આ ક્ષેત્રમાં વેપાર, વાહનવ્યવહાર, ખાણ સંદેશા-વ્યવહાર, બેન્કિંગ જેવી અન્ય ઈતર સેવાઓનો પણ સમાવેશ થાય છે.

રોજગારીમાં વિવિધ ક્ષેત્રોનો ફાળો

	1951	1991	2001	2011-2012
પ્રાથમિક ક્ષેત્ર	72.1	66.9	56.7	48.9
ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર	10.6	12.7	18.1	24.2
સેવાક્ષેત્ર	17.3	20.4	25.2	26.9

स्रोत: आर्थिक सर्वे (2014-15), Volume-II.

ભારતમાં વર્ષ 1951માં પ્રાથમિક ક્ષેત્ર 72.1 %, ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર 10.6 % અને સેવાક્ષેત્ર 17.3 % રોજગારીની તકો સર્જતા હતા. વર્ષ 1991માં પ્રાથમિક ક્ષેત્ર 66.9 %, ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર 12.7 % અને સેવાક્ષેત્ર 20.4 % રોજગારીનું સર્જન કરતા હતા.

જ્યારે વર્ષ 2001માં પ્રાથમિક ક્ષેત્ર 56.7 %, ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર 18.2 % અને સેવાક્ષેત્ર 25.2 % રોજગારીની તકો ઊભી કરતા હતા. આ જ રીતે વર્ષ 2011-12માં પ્રાથમિક ક્ષેત્ર 48.9 %, ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર 24.3 % અને સેવાક્ષેત્ર 26.9 % રોજગારીની તકોનું સર્જન કરતા હતા.

જે સ્વયં સ્પષ્ટ કરે છે કે, 1951થી 2011-12ના સમયગાળામાં લોકો રોજગારીના હેતુસર પ્રાથમિક ક્ષેત્રમાંથી ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર અને સેવાક્ષેત્ર તરફ વળ્યા છે.

- **પાયાની સુવિધાઓમાં વૃદ્ધિ**: દેશની આર્થિક વૃદ્ધિનો દર પાયાની સુવિધાઓ પર નભે છે. જેમાં વીજળી, શિક્ષણ, આરોગ્ય, સંદેશાવ્યવહાર, વાહનવ્યવહાર, સિંચાઈની સગવડ વગેરે અગ્રતા ધરાવે છે. ભારતમાં પાયાની સુવિધાઓના સંબંધમાં નીચે મુજબની વૃદ્ધિ જોવા મળી છે :
- **સિંચાઈની સગવડ**: વર્ષ 1950-51માં 22.6 મિલિયન હેક્ટરમાં સિંચાઈની સુવિધા હતી જે વર્ષ 2012-13માં 63 મિલિયન હેક્ટર સુધી વિસ્તરણ પામી છે. આમ, કુલ 45 % વાવેતરનો વિસ્તાર સિંચાઈની સુવિધા હેઠળ આવરી લેવામાં આવેલ છે.
- **શિક્ષણની સુવિધા**: ભારતમાં આઝાદી સમયે 20 યુનિવર્સિટીઓ અને 500 કૉલેજો હતી. જે આજે વૃદ્ધિ પામી 35,000 કૉલેજો (FICCI of 12th Plan) અને 719 યુનિવર્સિટીઓમાં પરિવર્તન પામી છે. ભારતનો સાક્ષરતા-દર જે વર્ષ 1951માં 18.33 % હતો તે વર્ષ 2011માં 73 % સુધી વધ્યો છે. (આર્થિક સર્વે 2013-14)
- **વીજળીની સુવિધા**: ભારતમાં વીજળી-ઉત્પાદનમાં પણ સિદ્ધિ હાંસલ કરવામાં આવેલ છે. જે વર્ષ 1950-51માં 2300 MW (મેગા વૉટ)ના વીજ-ઉત્પાદન પરથી વર્ષ 2011-12માં 2,43,000 MW સુધીનો વધારો થયો છે.
- **રોડ-રસ્તાની સુવિધા**: ભારત વિશ્વના સૌથી મોટા રોડ નેટવર્ક ધરાવતા દેશો પૈકીનો દેશ છે. જે અંદાજે 48.6 લાખ કિલોમીટર લાંબા રોડ પરથી સાબિત થાય છે.
- **રેલવેની સુવિધા**: ભારતીય રેલવે વિશ્વમાં ચોથા નંબરનું સૌથી મોટું રેલવે નેટવર્ક છે, જે અંદાજે 65,000 કિલોમીટર લાંબો રેલમાર્ગ ધરાવે છે.

આજે ભારત વિશ્વબેંકના જાહેર થયેલ એપ્રિલ, 2014ના અહેવાલ મુજબ સમખરીદશક્તિના આધાર પર વિશ્વની સૌથી મોટી અર્થવ્યવસ્થાઓમાં ત્રીજા ક્રમે છે. જે વિશ્વબેંકના આંતરરાષ્ટ્રીય સરખામણી કાર્યક્રમ (ICP)ના 2011ના રાઉન્ડમાં અમેરિકા અને ચીન બાદ ભારતને સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે. આમ, ભારતની અર્થવ્યવસ્થા જાપાનની અર્થવ્યવસ્થાથી આગળ વધી ચૂકી છે. જાપાનનો ક્રમ ચોથો છે જે અગાઉ ત્રીજો હતો; જ્યારે ભારતીય અર્થવ્યવસ્થા 2005ના સર્વેક્ષણમાં દસમા ક્રમે હતી. આમ, ભારતે વિશ્વના દેશોની સરખામણીમાં અભૂતપૂર્વ વિકાસ સાધ્યો છે.

સંદર્ભ:

ગુજરાતી સંદર્ભો:

1. **"ભારતનું આર્થિક વિકાસ અને આયોજન"** – ટેટીપારા અને અન્ય
2. **"ભારતીય અર્થતંત્ર"** – મિશ્ર અને પુરી (Gujarati Translation)
3. **"આજનું ભારતીય અર્થતંત્ર"** – નારાયણ રામ
4. **"યોજનાઓ અને ભારતનો વિકાસ"** – ગુજરાત રાજ્ય શૈક્ષણિક બોર્ડ અને યુનિવર્સિટી પ્રકાશનો

અંગ્રેજી સંદર્ભો:

1. **"Indian Economy"** – Ramesh Singh
2. **"India's Economic Development Since 1947"** – Uma Kapila
3. **"Indian Economy: Performance and Policies"** – Deepashree
4. **"India After Gandhi"** – Ramachandra Guha (Economic Aspects)
5. **"Economic Policies and India's Development"** – Jalan Bimal
6. **"Planning and Economic Policy in India"** – T.N. Srinivasan

PUBLISHED BY

http://www.hsccresearchejournal.org/

HEAD QUARTER

Shree H.S.Shah College Of Commerce, Modasa Dist- Arrvalli